

Hondarribiko mintzairazko ikuspegiak: Larramendi, Bonaparte, Azkue

TXOMIN SAGARZAZU

(Université Michel de Montaigne-Bordeaux III / Euskal Herriko Unibertsitatea)

0. Sarrera

Hondarribiko hizkeraz (eta zabalago, Bidasoaldeko hizkerez) XVIII. mendeaz geroztik esan direnak jaso nahi izan dira lan honetan. Eta esandakoetatik Larramendi, Bonaparte eta Azkueren ekarriak ditugu mintzagai, aurreko, geroztiko eta egungo zenbait lekukotasun ere aipatuko direlarik.

Hizkera hautatzeko arrazoiak bi dira. Lanaren egileraren ezaguera da bata, ama-hizkuntza hizkera horixe izan baitu; eta bestea, muga-azpieuskalkitzat jo izan den Gipuzkoako goinafarrerako hizkera baten ezaugarriak aztertzea, muga-izaera hizkuntz gertakari jakinen bidez ager dadin. Hiru egile horiek hautatu dira, beste aldetik, orain arteko lekukotasunetan duten pisuagatik.

Gure lanaren helburua Hondarribiko hizkeraz emandako ezaugarri nagusiak bil-tzea izan da, eta berorien hedadurazko zenbait oharrez hornitzea irakurketa kronolo-gikoa proposatuz, hizkera hori euskalkien sailkapenean nola kokatu izan den ikus dezagun. Lanari baitaezpadakoa deritzogu, egungo hizkera jasotzeko prestatzen ari garen galdekizunari arretaz ekingo badiogu.

Ez dira maila berekoak bereziki aztertu diren hiru ekarriok. Larramendik Honda-ribiko hizkera azaletik aipatu bazuen ere, badute axola datuek, XVIII. mendeko lekukotasun bakarra —Salazarren 1778.eko predikua salbu— izateaz gain, egun aintzakotzat hartu baita bere behaketa-gaitasuna. Bonapartek, bere aldetik, Iparral-deko goinafarreraren azpieuskalkirik *hibridoenean* kokatu zuen, datu ugari (batez ere, morfologiaz eta lexikoaz) emanez. Azkuek ere Nafarroarako isuria azpimarratu zuen, multzo berean kokatuz —*subdialecto nabarro de la frontera* delakoan—, Bonapartek aipatu ezaugarriak eta beste zenbait sakonago zehaztuz, eta Portuko hizkeraren lehenengo argibideak emanez. Hiru lan horiek dira ondokoen oinarri eta ezinbesteko erreferentzia. Ondoko lekukotasunetan, alabaina, badira hizkera orohar aztertu du-

(*) Eskerrak eman nahi dizkiet Koldo Zuazo eta Juan Antonio Letamendia irakasle eta lagunei lan honetan bereziki eta bestelako jardunetan emandako oharregatik eta izandako pazientziagatik.

ten iker-lanak (Holmer 1964, Etxaburu 1981 eta Artola 1981 —bertako hizkeraz baliatuz—) eta galdekizunak (*Erizkizundia*, EAEL eta Irigoyen 1987). Eta badira maila jakin bat aztertu dutenak (Bähr 1926-35; Letamendia 1990a eta Hualde-Sagarzazu 1991). Horiek ere gogoan egungo zenbait lekukotasun erantsi ditugu, baina azken hauek ez dira behaketa sakonagoaren atarikoak besterik.

1. Larramendi

Hondarribiko hizkerari buruzko erreferentzien abiapuntua XVIII. mendea da. Mende horretan, Larramendik, euskal dialektologiaren aitzindaritako hartu izan denak (cf. Mitxelena 1964: 5 eta 1981: 23, Pagola 1991: 99 hh eta Zuazo 1988a: 88), ematen du euskalkien berri; eta gureari dagokionez, erreferentziaren bat edo beste Hondarribiko eta Irungo hizkerari buruz. Erreferentzia horiek eta Beterriko hizkerari buruzkoak gogoan harturik jaso dugu bere testigantza.

Hiru euskalki nagusi berezi zituen Larramendik, bai gramatikan (1729: 12 hh), bai hiztegiaren hitzaurrean (1745: xxvii hh) (cf. Yrizar 1981: I, 98, Zuazo 1988a: 88 hh eta Pagola 1991: 102-3): Nafarroakoa (eta Lapurdikoa), Bizkaikoa eta Gipuzkoakoa. Hiru euskalki nagusi hauek, bestalde, iraganean ugariagoak izanak ziren, bere ustez. *Corografía*-n (1969: 295 hh), berriz, nagusi horiez gain Zuberoakoa ere aipatu zuen, Lapurdikoaren eta Nafarroakoaren artean bereizketa nabarmenago azpimarratuz, eta beste aldetik, Arabakoa ere aipatu zuen, Bizkaikoarekin kasik bat zetorrela zioen arren.

Euskalkien sailkapena hori delarik, Hondarribiko hizkera Gipuzkoako euskalkian sartu zuen. Euskalki honek, ordea, nahiz eta aldea handia ez izan, bazuen bere baitan ezberdintasunik. Larramendik Hondarribiko hizkera mutur bateko mugarritzat ezarri zuen, Lapurdi aldamenen baita. Ondorioz, lapurteraren eragina adierazi zuen, historian zehar hainbat autorek hizkera hori aipatzerakoan ematen duten ezaugarria erabiliz (1745: xxx):

Los lugares rayanos de Bizcaya usan mas del dialecto de Bizcaya: los interiores, empezando desde Elgoybar, ò desde Azcoitia por el lado Septemtrional, y desde Cegama, y Segura por el lado de Navarra hasta Irun, y Fuenterrabía usan el dialecto de Guipuzcoa con la diferencia insinuada que es corta, y muy perceptible.

Edo (1969: 301) “En la marina de Motrico hasta Fuenterrabía apenas hay distinción del dialecto común de Guipúzcoa” eta (1745: xxx) “En Fuenterrabia, Irun, y Oyarzun, participan algo del dialecto Labortano, y aun de su tonillo gustoso: *eguiñen dut, artzen dugu*.” Hortaz, badu Hondarribiko hizkerak lapurteraren kutsurik. Kutsu hori maila ezberdineko hiru tasunetan ageri da: prosodiari dagokion bat (*tonillo* berezi horren erabilera) eta aditz morfologiari dagozkion bi (*dut* adizki laguntzailea eta aspektu gertakizuneko *-en* atzizkia).

Tonilloa (edo azentua, edo intonazioa) da mendeetan zehar eta egunera arte Hondarribiko eta Irungo hizkeraz mintzatzerakoan aipatzen den ezaugarri nagusia, eta, era berean, Gipuzkoako euskalkitik gehien saihesten duena. Larramendi ezberdintasun horretaz jabeturik, azentua zehazten saiatu zen (1969: 301): “En Irún lo

mismo [Hondarribian bezala], y su particular acento *arrigarri*, y no *arrigarri*, como en otras partes".¹

Bereizketa hau, zalantzarik gabe, pertinentea zen Larramendirentzat. Jakina denez, bere gramatikaren arabera (1729: 348 hh) euskarazko hitzak nagusiki oxitonoak ziren, alegia, zenbait atzizki (-*tzalle*, -*le*, -*ti*, -*guille*, -*aga*, -*eta*, eta konparatibo eta superlatibo atzizkiak) izan ezik, azentua mugagabeen deklinagaiaren azken silaban zihoan.² Hortaz, Irun eta Hondarribiko azentua aski garbi berezi zuen arau nagusi horretatik. Beraz, honetan ere Larramendi aitzindaria izan da, gero etorriko ziren lanetan (Mitxelena 1957-58; Holmer 1964) proposaturiko deskribaketa eta arauak —azentua bigarren silaban ezkerretik kontatuta— bat etorriko baitira berak adierazitakoarekin.

Aditz morfologiaren alorrean, berriz, Irundik Erreteriarra bitartean adizki languntzaile iragankorra Lapurdiko *dut*, *dugu* zela zioen Larramendik.³

Aspektu markaz denaz bezainbatean, gertakizuna adierazteko *-en* atzizkiaren erabilera proposatu zuen. Egungo erabilerarekin erkatuta deigarria gertatzen da tasun hori, izan ere egun Ipar-Ekialderago erabiltzen baita. Larramendiren arabera, ordea, *-en* aspektu markaren Mendebaleko muga Beterriko hizkeretan kokatu beharra dago. Berak *Corografía*-n idatzitako gipuzkerazko testuan —Beterriko hizkeratzat hartzen den testuan, bestalde— (1969: 300), *esain* eman zuen, eta Agustín de Leizaren sermoian *esain* (Larramendi 1990: 75) eta *izain* (77), Altunak eta Lakarrak jaso dutenez.

Hala ere, gaur arteko Hondarribiko lekukotasunetan (cf. goian) ez da atzizki hori jaso. Komeni da gogoratzea XVIII. mendeko Salazarren predikuan ere ez dela *-en* atzizkiaren arrastorik (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991): *izango*, *eguingo*, *emango* eta

(1) Tellechea Idigorasen argitalpena bat dator Mitxelena (1977: 389) proposatu irakurketarekin:

Más explícito fue sin duda éste en su *Corografía*, pero sus palabras han sido publicadas así (p. 269): "En Irún lo mismo [que en Fuenterrabía], y su particular acento *arrigarri* [por *arrigarri*?] y no *arrigarri* (sic), como en otras partes." No he podido encontrar el ms. aunque lo he intentado.

(2) Larramendiren sistemaz eta egungo Mendebalekoaz era dotorean aritu berri da Hualde 1991.

(3) Badugu makina bat aipamen gaur arte Hondarribiko hizkeran *dut*-en erabilerari buruz. Lehenengoa, Salazar (Sartrategi 1979: 287): *dudanian, estut*. Mende bat beranduago Bonapartek ere (1877a: 163) hala emango du, eta ondoko testigantzek (Bähr 1926: 101, *Erizkizundia*, 29, Azkue 1934: 75) ere bai. Hala ere, Holmerren testigantzan (1964: 83) ikus daiteke gipuzkerazko formen sarrera. Azken urteotan, era berean, hizkuntza aratuak hala dioenez, *dut*-erako joera indartzen ari da. Askari adierazgarria da kontu guzti honetaz Artolaren lekukotasuna: "Du, dut, badugu. Elízan "Sinisten *det* Jaungoiko Aita guztiz poderoso". Ta, orain *dut* esan bihar dela agindu duténian: Sinisten *det*, Sinisten *det!* goyerritárrak bezela." (1981: 301).

Larramendik *dut*-en erabilera Beterrikoa zela esaten badigu ere, bada ondoko testigantza interesgarriak Irun, Oiartzun, Erreterria eta Lezoko erabilerari buruz. Irungo Azcúek (1783) *dut* erabiltzen du (*degu*, behin, baina gero zuzendu omen du, cf. Ondarra 1987: 313 hh). 1831-32.eko Irun eta Hendaia sermoietan (Ondarra 1990: 16) ere *dut* dugu (hala ere, behin, *dedana*). Irungo 1854.ekoan (Sartrategi 1987) ez, ordea, gipuzkerazko adizkiak erabiltzen baititu. Bonapartek Lezon (1877a: 150) *dut*-en paradigma ez zela galdu adierazi zigon, nahiz eta gipuzkeraren eragina maila guztietan handia izan. Bährrek (1926: 101) Irun, Hondarribia eta Oiartzunen *dut* jaso zuen. Erreterrian *dut* eta *det*, eta Pasaiatik Donostia aldera *det*. *Erizkizundia*-n (Echaide 1984: 256), Hondarribia, Irun, Oiartzun eta Erreterrian, *dut*. Azkuek (1934: 75) Oiartzun, Irun eta Hondarribiko formatzat *dut* eman zuen. Beste aldetik, Xepelarek bertsgintzan gipuzkerazko adizkiak erabiltzeko joera zuen arren, lagunartean *dut* eta erabiliko zituela dio Mitxelena (1978: 986). Mitxelena berak Yrizarri eman datuari jarraikiz (Yrizar 1981: II, 44), Erreterrian bereizketa, batez ere sexuaren eta hizkera mailaren arabera omen zen: emakumezkoek beti *dut*, gizonzkoek hizkera jasoan *det*.

iraungo, baizik. Irungo testigantzetan, aldiz, bada genitibo edutezkoaren markaren erabilerarik: Azcùeren 1783.eko bi predikuetan, Ondarrak adierazi duenez (Ondarra 1987: 295), leku genitiboaren markari gailendu zaio, azken hau hiru aldiz besterik ageri ez delarik. Irun eta Hendaiaiko 1831-1832.eko predikuetan (Ondarra 1990: 12) *-n-z* bukatutako aditzetan genitibo posesiboaren marka dugu. 1854.eko sermoian (Satrustegi 1987: 240), berriz, adibide bakarra da eta hura leku genitiboaren markaz. Datu hauen arabera, beraz, sakonago aztertzeke kontua da, eskualde honetan, bederen, genitibo posesiboaren markaren hedadura.

Izenaren morfologiari dagokionez, deklinabidean bada Larramendik Irun eta Hondarrribikotzat eman zuen kasu-marken erabilera pleonastiko bat: *icusiricanen*, *oraindicanen*. Indartzaile gisa inesiboaren marka duten *ikusirikan*, *oraindikan* zabalduen ondoan (cf., adibidez, Azkue 1923: 273), badugu inesiboaren bikoizketa edo genitibo posesiboaren (?) atzizkia erantsia duten aldaera horiek gure mendera arte iraun dutelako testigantza. Mitxelenak (1950: 91) Erreterian jasoak ditu, beste aldaerekin batera, partitibo, ablatibo eta motibatiboaren aldaera horiek. Aldaeren artean bereizketa semantikorik ez dela ere esaten digu. Holmerrek Irunen *sergatikane'n orduban* jaso du (1964: 133). Hondarrribian egun arrastoren bat edo beste entzun omen daitekeen arren, ez dugu guk halakorik aditu.

Lexikoari dagokionez, hiztegian hitzak zein euskalkiri zegozkion adierazi ez zuelako zenbaitek egindako kargu hartzea gogoan (Gómez 1989: 362) —nahiz eta jakina den bildu ahal izan zituen euskarazko hitz guztiak bildu zituela eta helburua ez zuela dialektologi bilketa (Lakarra 1985: 26)—, ez dugu Hondarrribiko hizkerari buruzko erreferentzia handirik. Hitz bakarra ematen du Irun eta Hondarrribikotzat (Larramendi 1969: 301): 'inguma' edo 'mitxeleta' adierazteko *pimpilimpauxa*, ondoko lekukotasunetan (Bonapartek *pimpilipausa*, *pimpilipausa*, 1877a: 169, Azkuek *pimpilipauxa*, 1905-6: 169, *Erizkizundia*-k *pinpilimpauxa*, 37 eta Holmerrek *pinpilipauxa*, 1964: 245) Hondarrribian (Biriatur Azkuek eta Lesakan *Erizkizundia*-k, cf. Echaide 1984: 360) jaso. *Pinpilipoxa*, berriz, Irunen jaso duite Bonapartek, Azkuek eta *Erizkizundia*-k (Echaide 1984: 359).

Larramendik Hondarrribiko (eta Irungo) hizkerari buruz zuzenean adierazitakoa hori bakarrik baldin bada ere, ezin dugu aipatu gabe utzi "Beterri" kontzeptuaren baitan eman zuen tasun multzoa. Arrazoa bitarikoa da: alde batetik, berak esana da Irun eta Erreterian kontzeptu horren pean sartu behar direla, eta ez dirudi gehiegikeria horiekin batera Hondarrribia ere multzoan sartzea. Beste aldetik, Beterriko hizkerari dagozkion tasunak aztertzen hasiz gero, ez dira gutxi Hondarrribiko hizkeraz esan ohi direnekin bat datozenak.

Ezaugarri hauek aditzaren morfologiari eta hiztegiari dagozkio: aditz laguntzailean arestian aipatu *dut*, *duzu*... iragankorren erabilera eman zuen. Hiztegian, egun entzuten ez diren *noasqui*, *noasquiro* (*nozkiro* Vinsonek argitaraturiko San Mateoren ebanjelioaren Irungo bertsiotan (Vinson 1876) eta Azkueren arabera (1923: 241), *noaskiro* goinafarrerako eta gipuzkerako aldaera), eta *menturaz* eta *bearbada*-ren erabileraz ere mintzatu zen. *Barrena* eta *barrenen* aipatu zituen, *barrua*, *barrura* eta *barruan*-en ordez (cf. egungo *barréna*, *barrénera* eta *barrénen*).

Ezaugarri hauei besterik erantsi ez zien arren, gogoan hartzekoa da —hurbiltasun geografikoaz gain, kostaldeko gertakaritzat jo izan delako— Donostiako 'solecis-

moa'z (*esango nazu*) esandakoa. Hedadura Donostiara mugatu zuen arren, ezin da ahantzi mende bat geroagoko Bonaparteren testigantzak (1877a: 155), eta harrez gero gaur arte ditugun askok (Bähr 1926: 373, Holmer 1964: 87, Artola 1981: 300, Etxaburu 1981: 308, Irigoyen 1987: 224 —nahiz eta ez duen espreski Hondarribia aipatzen—...) Hondarribian XIX.az geroztik oso bizirik dagoela adierazi dutela. XVIII.ean ere Hondarribian hala ote zen ikustea izango litzateke kontua. Salazarren testigantza, urria izanagatik, Larramendiren aldekoa dugu oraingoan (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

Hortaz, Larramendik Hondarribiko hizkerari buruzko lehenengo argibideak eman zituen. Argibide horietatik ondoko mendeetan berriz aipatuko dira muga inguruko hizkeren berezitasuna eta azentua, baina ez da aspektu gertakizuna genitibo edutezkoaren markaz egingo.

2. Bonaparte

Larramendiren esanaren ondoren, bada Hondarribiko hizkeraren gainean (eta, orohar, Bidasoako muga inguruko hizkeren gainean) aipurik egingo duenik. Esaterako, J. A. Mogel, hizkera horien *berezitasuna* adierazterakoan Larramendik markatu bideari jarraitu zitzaion, alegia, lapurteraren eragina aipatu zuen, nahiz eta haren ekarrian sakontzeko biderik ez eskaini: "Irun, ta alderetan Frances eusqueraren usaia dute, ala ebaquitzen itzac, nola itzen batzuetan." (Mogel 1800: XVI)

Eta XIX. mendean euskal dialektologiaren *aitagoiak* etorri beharko du, bai Euskal Herrira, bai propio Hondarribira bertako mintzatzeko moduaren berri aski zehatza izan dezagun. Louis Lucien Bonapartek (1813-1891), burutu zuen lan nagusiaren baitan badugu Hondarribiko hizkerari buruzko xehetasunik. Atal honetan, hortaz, Printzeak bere lanetan zehar hizkera honen ezagupiderako emandako irudikatzea eta datuak, bai lan nagusietatik jasotakoak (1863,⁴ 1868?, 1869), bai monografia eta eskuizkribuetatik jasoak (1866, 1877a, 1877b; *Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía* eta *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainboa... Fontarrabie...*) aztertuko dira.

Hala ere, beti gogoan izan behar da Bonaparteren ekarria Hondarribiko hizkerari dagokionez bere lan nagusiaren baitan kokatzen dela. Horrek esan nahi du Mitxele-nak (1964) aurkezturiko zenbait alderdi ezin direla baztertu. Esaterako, Bonaparteren sailkapena erabilgarria dela egun (cf. Allières 1980: 277), Bonaparte batez ere datu-biltzailea izan zela (cf. Urquijo 1908: 215 eta Gómez 1989: 365), ez zela gertakari zehatzen isoglosez mintzatu (cf. Yrizar 1981: I, 125), eta erizpideak inplizitoki eman zituela, erizpide nagusitzat batez ere aditz morfologia hartu zuelarik (cf. Urquijo 1908: 286 eta Lacombe 1932: 193).

2.1. Hondarribiarekiko harremanak: Laguntzaileak

Izan zuen Bonapartek Hondarribiarekin harremanik. 1857.ean, genitibo eta datibo pluraleko *-aken*, *-aki* aldaerak aditutakoan (1877a: 149) izan zuen Hondarribiko eta Irungo hizkerak hobekiago ezagutzeko asmoa. Hala ere, eta Vilallongari (1953-57: 57) eta Arana Martijari (1989: 14) jaramon eginez gero, ez du hori Hondarribia-

(4) Datazio-kontuak ikusteko, cf. Yrizar 1981a: I, 105, 26 eta 27 oh.

rekiko lehen harremana, lehenbiziko bidaian —1856— izana baitzen Hondarrribian. Nolanahi ere, hizkera honi buruzko lehen eskuko argibiderik izango zuen. Argibideak, bestalde, hiztunek beurek eman omen zizkioten, ikerketetan nabarmen adierazi zuenez: “Si nous avons pu nous en former une idée que nous croyons à peu près correcte, c’est grâce aux recherches que nous avons faites sur les lieux auprès des personnes du pays” (1877a: 149).

Baina Bonaparteren kasuan zuzeneko datuak berak jasotzearen axola azpimarratzea bezain garrantzitsua dateke bere inguruan sortarazi zuen laguntzaile-sareaz mintzatzea —zenbaitetan euskalari atzerritarren aldean hainbat goretziko dituen euskaltzaleak, Lacombe (1907: 163) aurpegiaratu zionez—. Sail horretan ere bada zer aipatua Hondarrribian eta Bidasoa-Oiartzun bailaretan, orohar. Hondarrribiko laguntzaileei so eginez gero, bada lankidetzeta maila ezberdinik: ia deusetan lagundu ez zion “Ondarribi’ko maixua”, besteren lanak helarazi zizkion José Joaquín Ollo eta laguntzaile hurbilenetarikoa izan zuen Otaegui.

Ekarri ttikienetatik hasteko, honela emango digu Alzolak lehenengoaren berri (1957): “Ondarribi’ko maixu jaunarengana jo zuen gero Louis Lucien’ek, baiña maixu au interino zegon, eta ez dugu esagutzen [sic] onek egindako lanik ere”. Eta Alzolak berak ez du haren nortasunaz datu gehiago, non eta ez den galdera modura jartzen duen deitura (Urzelai?). Beste aldetik, Otaeguiaren aurreko maisua izan zela erantsiko du.

Apececheari esker (1979: 252) badakigu Lezoko semea (Artola 1981: 298) zen José Joaquín Ollo Hondarrribiko bikarioak ere, beste zenbait ekintzaren artean (Otaegui 1886: 209), bitartekari-lan garrantzitsua jokatu zuela Lizarraga Elkanokoaren zenbait eskuizkribu Printzearen eskuetara helarazteko. Izan ere, 1866.ean Idoaitek, Arreko kapeilauak, Ollori berari igorritako *Sermones breves in lingua vasconica ad populum rusticanum in Dominicis et aliquibus festivitatis* eta *Sanduen viciac. Coplac* eskuizkribua ere, seguraski, berak bidaliko zizkion —nola ez dakigula— Bonaparteri.

Claudio Otaegui buruz hurrengo atalean mintzatuko garenez, aipa dezagun laguntzaile-sare horretatik gure eskualdearekin zerikusia izan duten zenbait pertsonaren izena.

Juan Eloy Udabe tolosarra ere izan zen Printzearen laguntzaile. 1857.ean argitaraturiko San Mateoren Ebanjelioaren gipuzkerazko bertsioaren ia zortzi kapitulu itzuli zituen (Arana Martija 1991: 279, Bonaparte 1991: IV, 13). Alzolak Irunekin erlazionatzen badu ere (Alzola 1964: 160), Arana Martijak Hondarrribian bizi zela diosku. Guri, une honetan, hori zehaztea baino interesgarriagoa iduritzen zaigu azpimarratzea, alde batetik, lankidetzari buruzko xehetasunak eta emaitza urria, eta, bestetik, inguruko hizkerari buruzko argibiderik eza. Alde horretatik bat datoz Udaberri buruzko aipamenak. Vilallongak (1953-57: 57), Udaberri lan-eza adieraziko du. Eta berrikiago, Arana Martijak berak (1991: 279) ere Bonapartek Udaberri izulpenarekin izandako arazoak agertu ditu.

Inguru honetako beste zenbait laguntzailearen izena ere alda daiteke hona: Hondarrribian ere bizi izan zen (Riezu 1958: 157) Fidel Irazoqui beratarra, Inchauspe eta Bonaparterentzat (Arana Martija 1991: 236) Berako hizkerazko argibideak eman

zituena. *Benedicite*-ren bertsioa, esaterako (Arana Martija-González Echegaray 1989: 48), berak zuzendua da. Uriarteren beste laguntzaile bat Berako Aita Antonio kaputxinoa izan zen (R. de Larrínaga 1954: 262, Riezu 1958: 157). Bonapartek Berako azpieuskalkian sartu zuen Beintza-Labaieneko Mariano Ertitik (Arana Martija 1991: 213) ere euskaratu zuen dotrina bertako hizkerara (Arana Martija-González Echegaray 1987: 53). Beste aldetik, Juan Ramon Irigoyen errenteriarrek eman zion Oiarzundik berririk Uriarteri (Arana Martija 1991: 236).

Guztiarekin ere, ez dago laguntzaile hauek Hondarribiko edo inguruko hizkeren berri eman ziotela adierazten duen agiririk.

2.1.1. *Claudio Otaegui*

Bidasoaldeko eta Hondarribiko laguntzailerik estuena, ezpairik gabe, Claudio Otaegui izan zuen. Hondarribian 1859.az geroztik maisua zen zegamarra da Printzearen lankide nagusienarik bat,⁵ paper ugari jokatu dituelarik harekiko harremanean: mandatari, berriemaile, bidaide, itzultzaile...

Claudio Otaeguiaren bizitzaz eta bibliografiaz lehendik hornituak baginen ere, haren heriotzearen mendeurrena bete berri delarik, burutu da bere literatur lanen argitalpena (Azurmendi-Urkizu 1991). Otaegui organistaz, maisuaz, lore-jokoan antolatzaileaz, literatur itzultzaileaz edo Printzearen koinatuaz ez gara hemen arituko; Bonapartek Euskal Herrian izan zuen laguntzailea dugu aipagai.⁶

Noiz hasi zen Otaegui Bonaparteri laguntzen? Otaegui berari kaso eginez gero, 1863.ean hasi zen lanean (Manterola 1879):⁷

(5) San Martinen arabera (1990:17), laguntzaile nagusia izateaz gain, Bonaparte Euskal Herrira etortzeko eragile nagusienarikoa izan zen Otaegui: "Baina Bonaparte printzea Euskal Herrira ekartzea K. Otaegiri zor diogu (...). Eta D'Abbadie izan zen, Klaudio Otaegiren bidez, 1856ko apirilaren 25ean Bonaparte printzearengana jo zuena, bere hizkuntz ikerketak hemen egin zitzan."

Gu ez ginatete horrelakorik esatera ausartuko, ez baitugu hala adierazten duen agiririk irakurtzeko paradarik izan. Eskerrak eman nahi dizkiogu J. San Martini eskainitako argibide eta liburuengatik.

(6) Claudio Otaeguiaren lanez eta bizitzaz orain arte argitaraturiko lanak hartuta honako hauek aipa genitzake kronologiari jarraikiz: Rodríguez Ferrer, M., 1873: 70 hh; Manterola, J., 1879 eta 1880: 264 hh; Campión, A., 1890: 82 hh; Grandmontagne, F., 1944: 427-428; Bilbao, J., 1976: 340 hh; Alzola, N., 1957: 367 hh; 1960: 244 hh; Sagartzazu, Tx., 1988: 4-5; San Martín, J., 1989: 8-9 eta 1990: 17; Irakasle bi, 1990: 13; Letamendia, J. A., 1990b: 11 hh; Urkizu, P. eta Azurmendi, X., in Azurmendi, X., Urkizu, P., 1991: 9 hh eta 31 hh. Otaegui Bonaparterentzat buruturiko lanen zerrenda ikus daiteke Printzearen lanen katalogoan (Arana Martija, J. A. eta González Echegaray, C., 1989).

(7) Otaegik Printzearentzako egindako lehen lanaren datatzat 1863 jarri bazuen ere, bazitekeen orain arte eta emandako erreferentziari jarraituz gero, nahasmendurako biderik Zegamako hizkerara aldatutako San Mateoren Ebanjelioari dagokionez (cf. Alzola 1960: 251 eta Arana Martija-González Echegaray 1989: 77). Eta nahasmendurako bidea honako honetan zezan, alegia, paperetan itzulpen hori "1850'garren urtean biurtua eusquerara" idatzita zegoela, eta, ondorioz, ez zetoirela bat Otaeguiaren beraren aitortpenarekin. Erabat garbitzen du auzia Arana Martijak (1991: 258): "La traducción del *Evangelio de San Mateo*, copiada por Otaegui el 17 de junio de 1867, había sido hecha por el párroco de Cegama, Andrés Echeberria, en 1850."

Eta (1991: 181) "Parábola del sembrador" delakoaren 1878.eko argitarapenez ari delarik, honela dioenean:

La traducción al dialecto de Cegama la atribuyen Lacombe y Alzola a Otaegui; sin embargo, el Evangelio de San Mateo que lleva firma de éste y fecha 17 de junio de 1867, fué traducido en 1850, como consta en el mismo manuscrito y no pudo haberla hecho Otaegui, nacido en 1836, sino el párroco de Cegama, el citado Echeberria.

Eskerrak eman nahi dizkiogu J. A. Arana Martijari, besteak beste, bere lana argitaratu aurretik irakurtzeko aukera eman digulako.

1863-garren urtean asi nintzan euskararen onean zerbait egiten. Urte artan itzuli nuan euskarara Luis Luciano Bonaparte, Principe jaunaren agintzaz, Cristauaren Dotriña, Cegamako, Hernaniko, Azpeitiko eta Irungo izkeran, eta biraldu nizekion, euskararen onean egin ditudan lanik geyenak biraldu izan dizkiodan bezela.

Bistan da ez zela behin behineko lankidetza izan, urtetan (testigantza hau 1879.ekoa da), eta ekintza ezberdinetan aritu zela Otaegui. Hona Printzearen esker-hitza: "Nous saisissons cette occasion pour remercier publiquement M. Otaegui, instituteur à Fontarabie, qui depuis plusieurs années n'a cessé de nous aider dans nos recherches." (1877a: 176).

Hortaz, ez diogu garrantzi handiegia eman behar J. Urquijok (1908: 216) prestatu Printzearen kolaboratzaileen zerrendan ez agertzeari, kontuan hartzen baditugu aipatu Otaeguiaren testigantza bera eta beste zenbait. Esaterako, Urquijok berak argitaraturiko eskutitzetan zehar (1910) Otaegui buruz egiten diren aipamen ugariak,⁸ Rodríguez Ferrer-ek (1873: 70) eskaintzen dizkigun bi gutunak, Manterolaren aurkezteko modua ("en materias de lengua y literatura bascongada, el corresponsal predilecto del príncipe Bonaparte", 1880: 266), edo Alzolak ("uno de los más valiosos y asiduos colaboradores del príncipe" (1958: 58), aditzera eman digutena. Hala ere, Urquijoren hautua bere tokian ezartzeko balio du Arana Martijak dioena: "A pesar de ser Otaegui uno de los principales colaboradores de Bonaparte, a quien envió numerosas traducciones y trabajos, nada publicó el príncipe de este cegamés afinado como maestro en Hondarribia desde 1859" (1991: 258).

Beraz, eta Otaeguiaren eskutik (Manterola 1879), badakigu 1863.eko itzulpenez gain, hurrengo urtean aldatu zuela gipuzkerara San Juanen ebanjelioaren hogeigarren kapitulua. 1865.ean, "Villafranca"ko hizkeran moldaturiko dotrina burutu zuen Printzeari beste herritako berriak emanez, eta 1866.ean egingo zuen Printzearekin eta Echeniquerekin batera Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bidaia hango hizkeren berri zuzena jasotzearen.

Bidaia egin ondoren izango zuen beste lanik, alegia, haran haietako berriemaileek eta bestek Bonaparteri testuak eta datuak bidali nahi zizkiotenean maisua erabiltzen zuten mandatari. Horrela, aipatu dugun bitartekari-lana beteko du, Printzeak berak Echeniqueri eskutitzetan adieraziko dionez.

1866.ean bertan Basaburua ttikira bidali zuen Printzeak zegamarra zortzi herri haietako hizkerak nolakoak ziren ikas zezan eta gipuzkeraren eta goinafarreraren muga zehazten lagun ziezaion, zenbait herritan kausitu dotrinak ere bidali zizkiolarik. Lan horietan ere ikus daiteke *trebatua* zela hizkerak biltzeko metodoetan eta. Urte horretan eman zuen Dotrina Tolosako hizkeran.

1867.ean Zegamako hizkerara aldatu zituen San Markosen ebanjelioa,⁹ Salomo-

(8) Eskutitzetan aurkitutako erreferentzien orrialde-zenbakiak honako hauek dira: 267, 274, 279, 284, 285, 290, 292, 293 eta 296. Eskutitz hauetan Otaegi bitartekari-lanetan ageri da, nahiz eta Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bidaiaren aipamena ere egiten den.

(9) Otaegui berak (Manterola 1789) San Markosen Ebanjelioa aipatzen badu ere, ez dugu horren berririk Arana Martija-González Echeagarayren katalogoan (1989).

Gisa berean, San Markosen ebanjelioaren Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bertsoiak aipatzen dizkio Otaegui Manterolari eta ez ditugu aipatu katalogoan ikusi. Iñaki Camino adiskideak ere ez du horien berririk. Otaeguiaren huts egitea idazterakoan? Ditugun datuen arabera horixe litzateke gure erantzuna.

nen kantuen kantua, Ruthen liburua, Jonasen liburua eta S. Juanen Apokalipsia. Baita Salomonen kantuen kantua ere literatur gipuzkerara. Eta Andres Echeberria zegamarrak 1850.ean itzuliriko San Mateoren Ebanjelioa eskuz kopiatu zuen. Urte horretan bertan lagundu zion Egureni bere metodoaren laugarren zatiaren bertsioa egiten Zegamako hizkeran.

1868.ean itzulpenetan zehar gertatzen ziren zalantzen inguruan idatzi omen zituen makina bat eskutitz, bai Printzeari erantzuteko, bai berriemaileei galdetzeko; eta Zegamako hizkeraren hiztegi ttipi bat. Hurrengo urtean Printzearekin batera egingo du bidaia bat, Nafarroako Done Juanera, zazpi ibarretako hitzuneekin lan egin zutelarik. Donostiako *Magisterio vascongado* aldizkarian argitaratu zituen lau artikulu: euskararen antzinatasuna, euskalkien sailkapena, euskara konprenitzeko zailtasunak eta euskararen *mekanismoa* ziren gaiak. 1870.ean Lapurdiko Hiriburun izan zen (han prestatu zuen aditza Zegamako hizkeran), eta 1871.ean Nafarroako Itzagaondoan haran haietako hamahiru herrietan euskararen egoera nolakoa zen aztertzeo. 1877.ean ere izan zuen berririk Printzearentzat, eskatzen omen zizkion argibideak jasotzerakoan hura anitz pozten zela dioelarik.

Lan ugari hauen baitan, ordea, ez dirudi Otaegui Hondarribiko hizkeraz oparo idatzi zuenik. Ikusi berri dugunez, Bonapartek eskerrak eman zizkion Otaegui eskainitako laguntzagatik, baina ez dugu beste testurik lankidetzara hori zehazteko.

Badakigu azpieuskalki bereko eta auzokoa den Irungo hizkerara aldatu zuela Otaegui dotrina (Arana Martija-González Echegaray 1989: 76). Badakigu, era berean, Astigarragaren hiztegiari Hondarribiko hitzak hornitu zizkiola, Bonaparteren zehaztapanak jasoko zituelarik (Rodríguez Ferrer 1873: 75): "He recibido los catecismos de Uriz, Vidangoz, Jaurrieta, Garralda y el calendario y el diccionario de Astigarraga con las palabras correspondientes de Fuenterrabía"

Eta badakigu, halaber, Bonapartek Campióni idatziriko eskutitz batean (Lacombe 1932: 197) Otaegui mintzo zelarik, batez ere Zegamako hizkeraren berriemaitzat aurkeztu zuela:

Je vois avec plaisir que vous êtes lié d'amitié avec l'excellent Otaegui que j'aime beaucoup, qui m'a tant aidé dans mes travaux, et qui se distingue beaucoup comme poète basque. C'est en très grande partie à lui que je dois tout ce que je sais en fait de basque de Cegama, qu'il connaît dans la perfection.

Beraz, eta beste testurik ezean, Hondarribiko hizkerari buruz Bonapartek eta Otaegui izandako harremana ez dago sakonkiago zehazterik. Zehazteko ezintasun honekin badu, dudarik gabe, zerikusirik Otaeguiaren eskutitz asko guregana iritsiak ez izateak, eta honetan bat gatoz Caminorekin (1989: 806) Aezkoako dotrinez ari delarik, esaten duenean:

Eskuizkribua zuzenean Minondoren eskutikakoa ote den ere ezin ziurta dezakegu; Etxenikek eta Otaegik Bonaparteri igorri gutunetarik aterako genuke hori agian, baina ez dugu batere gutun horien berririk, ez kontserbatzen ote diren, ez hala izatera, argitaratuko ote diren.

Alzolaren testigantzari (1959: 75) jaramon egiten badiogu, hona hori hala gertatzeko arrazoietariko bat:

Es curioso que no se conserve la correspondencia del poeta Claudio de Otaegui Ganzarain (n. Cegama, † Fuenterrabía 1890) a Luis Luciano Bonaparte entre los manuscritos adquiridos por las Diputaciones de Navarra, Guipúzcoa y Vizcaya a la viuda del príncipe. Para quien intentare investigar el motivo de esta sensible ausencia, quizá sea interesante recordarle el parentesco de Otaegui con la señora Bonaparte...

2. 2. Bonaparteren sailkapena eta Hondarribiko hizkera

Atal honen helburua bitariko da: alde batetik, Bonapartek burutu sailkapenetan Hondarribiko hizkera non kokatu zuen aztertzea, jakina baita ez zuela hasieratik sailkapen bakarria egin eta zenbait gorabehera ibili zituela euskalkien mugak finkatzeko orduan. Eta bestetik, agertaraztea zerk bereganatu zuen Printzearen arreta Hondarribiko hizkera ezagutzerakoan. Horren arabera, beraz, kronologikoki jarraituko gatazka Printzearen bibliografiari, Yrizarrek (1981: I, 104 hh) ezarritako lau aldiak (1861-63, 1864-65, 1866-68 eta 1869.az geroztikoa) gidari ditugularik.

Bonaparteren lanetan ez dugu Hondarribiko hizkerari (ez eta gero Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrera deiturapean ezagutu dugun hizkera multzoari) buruzko aipamenik Yrizarren arabera hirugarren sailkapenera arte (1866-68), —hala ere, Yrizarrek aldi horretarako marrazturiko mapan (1981: I, 112) ez da hala ageri—. Aurreko lanetan goinafarreraren eta gipuzkeraren hedaduraz, gipuzkeraren eta goinafarreraren arteko mugak ezartzeko erizpideez, goinafarreraren *tar*teko izaeraz eta aritu bazen ere, ez zuen lerrorik idatzi (edo argitaratu) *Phonologie*-ra arte: bokalen armonizazioa eta azentuaren arabera sailkapenean, bereizi zituen bost euskalkietarik batean, nafar-lapurteran, sartu zituen bai hizkera hori bai auzokoak. Nafar-lapurteraren baitan hiru azpieuskalki bereizi zituen, eta bigarrenean (II) sartu zuen “Irun” erreferentziatako duen barietatea. Eta barietate horren barnean Hondarribia eta Oiartzun, Lezo, Goizueta eta Arano. Hizkera multzo hori bere horretan agertuko zuen hortik aurrera. Eta hortik aurrera diogunean, esan nahi dugu batez ere 1869.eko sailkapena (hau da, *Le verbe*-ri dagokiona, eta *Carte*-ri dagokiona), eta *Observations*-ekoa, baina baita erdi-eskuizkribu erdi-inprimatua den orriko sailkapena ere (Yrizar 1981: I, 117).

Le verbe-koari dagokionez, sailkapenean Iparraldeko goinafarreraren seigarren euskalkizat jo zuen Gipuzkoakoa, Irungo hizkera ordezkaria zelarik. *Carte*-an Iparraldeko goinafarreraren kolore horiaz ageri da azpieuskalkia eta garbi adierazten da hizkeren arteko erlazioa marren bidez. *Observations*-en zehatz eman zuen horren berri, hala Gipuzkoako azpieuskalkiari dagozkion hizkerak nola azpieuskalkiaren beraren *izaera* aipatuz, bai Lezokoaz aritu zelarik: “Cette origine [origine haut-navarraise septentrionale] est partagée par Lezo avec Fontarabie, Irun, Oyarzun, Arano eta Goizueta, localités appartenant, selon nous, à un même sous-dialecte” (1877a: 150), bai, Hondarribiko eta Irungo hitzei buruz aritu zelarik (1877a: 158):

Lorsque les mots irunais ou fontarabiais s'éloignent, plus ou moins, de ceux du guipuscoan général ou littéraire, on remarque qu'ils se rapprochent souvent de ceux du labourdin, qui de tous les dialectes basques est celui qui ressemble le plus au haut-navarrais septentrional, et auquel, quoique dans son dialecte le plus hybride, appartiennent les parlers d'Irun et de Fontarabie.

Horixe da Bonaparteren sailkapenean Hondarribiko hizkerak eta Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerak duten tokia. Baina azkeneko aipuan agertu denez, badu azpieuskalki horrek berezko ezaugarri nabarmen bat: *hibridotasuna*. Eta Bonaparte dialektoaren kontzeptuak *preso* zeukala esaten bada ere (Mitxelena 1981a: 324), baieztapen hori, gureari dagokionez, hain era absolutuan ezin egin daitekeelakoan gaude. Esan nahi baita, Bonaparteren iduriz Iparraldeko goinafarreraren ezaugarri nabarmenatariko bat *bitartekotasuna* bada (Bonaparte 1991: 226 eta Urquijo 1910: 286), alegia, euskalkiak berezitasun nabarmenik ez badu, eta, gainera euskalki horren baitan azpieuskalkirik hibridoena Gipuzkoakoa baldin bada (nolabait esatearren *hibridoetan hibridoena*), ez dirudi euskalki *itxi* horren mugak praktikan hain irmoak edo finkoak gertatzen direnik. Hots, Bonapartek berak aditzera eman diezagukeela horrelako kasuetan bere sailkapenaren irakurketak ez duela horren *itxia* izan behar.

Hortaz, Bonaparteren sailkapenean Hondarribiko hizkera Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren baitan ageri da. Eta azpieuskalkiaren hedadura Hondarribia, Irun, Lezo, Oiartzun, Arano eta Goizueta izango da, hizkera bakoitzaren berezitasun nagusien berri eman zuelarik. Eta azpieuskalki horren ordezkariak hautatu zuen Irungo hizkera, sailkapenetan eta itzulpenetan ikus daitekeenez (Bonaparte 1868? eta 1991: 226, Arana Martija-González Echegaray 1989: 76).

Beste alde batetik, Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren baitan sarturiko hizkerak badute aurkezteko momentuan, Printzearen iduriz, egun (eta beti) ere indarrean dagoen gazakza batekin zerikusia: alegia, tokian tokiko hizkerak prestigio handiagoko hizkera baten aurrean irauteko duten zailtasuna (cf. Mitxelena 1981a: 330 eta 1981b: 875, eta batez ere, Zuazo 1987). Hots, Printzeak hizkera hauen aurkezpena egiterakoan aipatu zuen problema nagusienatarik bat hizkera horien iraupena zela, eta *garbi* irautea, *mélangerik* gabe, *Gipuzkeraren erasoari* amorerik eman gabe (1877a: 150):

seules offraient la garantie de pouvoir le parler avec le moins de mélange possible. Nous disons "possible", car, hâtons-nous de le constater, les parlers d'Irun et de Fontarabie, et surtout celui de Lezo, ont subi les atteintes les plus rudes de la part du dialecte guipuscoan, qui est celui de la province à laquelle appartiennent ces trois localités, ainsi qu'Oyartzun. En effet, le basque de Lezo est tellement affectée par celui du Guipuscoa en général, qu'il n'y a plus pour ainsi dire que les terminatifs verbaux très caractéristiques (...), plus un très-petit nombre de mots importants (...) qui continuent, et continueront encore pour peu de temps, à attester son origine haut-navarraise septentrionale.

Kokatu dugu Hondarribiko hizkera Bonaparteren sailkapenean, beraz. Hala ere, puntu hau itxiko badugu beste galdera bat gelditzen zaigu erantzuteko: zerk erakarri zuen —toki eta ekintza guztietan zuen berezko jakinminaz aparte— Printzearen arreta hizkera hau ezagutzera zuenean? Irungo eta Hondarribiko hizkerak morfologi auzi baterako eskaintzen zizkioten datuek, bi herri horietan entzun zituen genitibo eta datibo pluraleko markek (1877a: 149):

Lorsque, en 1857, nous remarquions, pour la première fois, aux environs d'Irun et de Fontarabie, les formes anciennes en *aken* et en *aki* remplaçant celles en *en* eta en *ai*, comme dans *gizonaken* et *gizonaki* "des hommes, aux hommes", au lieu de

gizonen et de *gizonai*, le désir de connaître quelque chose de plus du basque de ces localités se faisait sentir en nous.

Eta aldaera horien antzintasunak eta teoria aldetik zekarten aldaketak badute makina bat orrialde ikertzaileen lumetan. Guk hurrengo atalerako utziko dugu auzia.

2.3. Hizkera mailaz maila

Bonaparteren joera nagusiari jarraituz, datuak lanetan zehar barreiatuak ageri zaizkigu. Gainera, ez dira maila bereko lanak, alegia, zenbait lan argitaratuak dira (*Observations*, esaterako), beste batzu, aldiz, argitaragabeak, eskuizkribuak dira, ("Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía", adibidez). Eta badira alor zabalari dagozkion lanak (*Le verbe*) eta baita gai jakin baten ingurukoak ere ("Note sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque"). Hortaz, gure lana datu horien bilketa egitea eta ondoren hizkuntz mailen arabera sailkatzea izan da.

Badakigu, beste aldetik, datuen arteko hierarkizazioa ere badela, esan nahi baita, datu guztiak ez dutela garrantzi bera dialektologiaren ikuspegitik eta batzu zenbait isoglosa nagusiren baitan sar daitezkeen bitartean, beste batzu hedadura ttikiagoak direla. Hala ere, mailaz maila aurkezten ahaleginduko gara, eta gure iduriz nabarmenenak direnak azpimarratuko ditugu. Bestalde, Bonapartek Hondarribikotzat aipaturiko tasunei, bertako hizkeraren lekukotasunetan agertu ohi diren ezaugarriak erantsi dizkiegu, Printzeak Hondarribikotzat eman ez zituen arren. Arrazoa aski sinplea da, Bonapartek jasoak ez izateak ez baitu esan nahi izango ez zenik horrelakorik, askotan bilketetan gertatu ohi den moduan. Eta beste aldetik, ezaugarri horien berri izatea interesgarria da hedaturari dagokionez, adibidez.

2.3.1. Fonetika-fonologia

2.3.1.1. Azentua

Bonapartek eskuarki ez zuen ez prosodiaren berri eman ez eta azentuaren markarik idatzi. Hala ere, izkiriatu zuen inoiz oharririk eta markarik (1868? eta Lacombe 1933: 310). Hondarribiko hizkeraz ari delarik, bada ohar pare interesgarria alor honi dagokionez. Lehenengoa, Larramendik bailara honetako intonazioaz hiztegian idatzitakoa ezagutzen zuela adierazteaz gain (1877a: 150), Oiartzun, Irun eta Hondarribiko intonazioari dagokion baieztapen orokor bat dugu: "Ces localités guipuscoanes ont une intonation qui leur est particulière, mais qui n'est pas exactement la même pour chacune d'elles" (1877a: 154).

Bigarrena, *Contestaciones...* eskuizkribuan ageri diren zenbait arrastoren interpretazioak intonazioa edo azentuarekin izan dezakeen zerikusia. Eskuizkribuan 'chante' irakur litekeen hitza idatzi baitu zenbait adibideren gainean eta adibide horietan —*alába*, *sémia*, *mendiya*, *otsúa*, *burúa*— ageri den tildea bat dator egun Hondarribian entzuten den azentuarekin (cf. Artola 1981, Letamendia 1990a, Hualde-Sagarzazu 1991). *Sémia* hitzaren *é* ren gainean 'chante' horren laburdura dirudien arrastoa ageri da, azentuarekin batera doala adierazi nahirik edo. Hortaz, pentsa liteke tildea eta

tonuaren altxatzea batera ematen dituela Bonapartek, egun gertatzen den bezala. Honen kontra litzateke bi lerro gorago ageri den *illargiya* hitza. Hitz horrek tildea hirugarren silaban du, baina 'chante' delakoa bigarren silabaren gainean. Hortaz, ez dator bat tildeari dagokionez, ez aurrekoekin, ez eta egungo erabilerarekin (*illárgiya*, bi silabaz goitiko hitzetan bokalez bukatuak baldin badira azentua azkenurreko silaban doa, cf. Hualde-Sagarzazu 1991: 149). Beraz, eta adibide gutxi izan arren, badirudi Printzearen testigantza erabilgarria dugula azentuaren diakronian ditugun argibide urriak kontutan harturik.

2.3.1.2. *Bokalismoa*

2.3.1.2.1. Bokalarmonizazio legeak

Bonaparte lege horiek erizpidetako hartu zituen lehenengoa izan ez bazen ere (Zuazo 1988a: 97), eta Mitxelenaren arabera (1981a: 325), gertakari hauek oso barreiatuak daudenez, eremu etengabe eta ahalik eta zabalenak mugatzeko egokienak ez izanagatik, bere lan gehienetan arreta handia eskaini zien. Hondarribiari dagokionez, bat etorri zen, azentua gora-behera, testigantza guztietan:

—*Phonologie*: Hondarribia Oiartzunekin batera eman zuen: *á, iá, iyá, uá, uá*.

—*Contestaciones*: *alába, sémia, mendíya, otsúa, burúa*.

—*Observations*-en ere, aski erregularrak zirela esan zuen, aurreko adibide berberak emanez (*semia, begiya, otsua, burua*), *a* itsatsiaren adibiderik gabe.

Gipuzkoako azpieuskalkiko beste hizkeri buruz eman zituen datuekin konparatuta, Irungoarekin duen ezberdintasun bakarra honek hartzen duen bokalarteko igurzkarian (*-uba*) datza. Oiartzun Hondarribiarekin bat dator; Lezok *-ua*-ren kasuan bi aldakiak (*-ua, -uba*) ditu, eta Arano eta Goizuetarekin aldea handiagoa da (*-á, -iá / -eá, -iyá, -uá / -oá, -ubá*).

Ebakerrari dagokionez, bada *-iya*-ren kasuan egin beharreko ohartxo bat: bisilabatasuna indartzeko *yod*-en izaera fonetikoaz ere eman zu argibiderik Bonapartek (1991: 258). Horren arabera, Irungo Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako 'y' Hernaniko gipuzkerakoa, Donibane Lohizuneko lapurterakoa, Berako Iparraldeko goinafarrerakoa bezalakoa litzateke, bere hitzetan (1991: 224) "y espagnol consonne". Beste aldetik, Bonaparteren ondoko testigantzak eta egungo erabilera bat datoz Printzeak emandakoarekin (*alába, sémia, begiya, otsúa, burúa*, cf. Letamendia-Sagarzazu 1991)

Asimilazioaren arrastotzat jo dezakegun adibidea, nahiz eta Bonapartek jaso besterik ez zuen egin (1877a: 162) Irun eta Hondarribiko nominatibo pluraleko *bíyek* zenbatzailea da. Joera nagusiarekin bat ez datorren aldaera hau bakarra da Printzearen lekukotasunean, baina espreski adierazi zuen. Horregatik jo dugu bestelako joera nagusi baten arrastotzat. Gainera, Bonapartek morfologia eta fonetika kontuak ongi asko bereizten zituela badakigu (cf. Gómez 1989: 387), eta ondorioz, kasu honetan ergatiboaz ez zela aritu garbi dago. Guztiarekin ere, aipagarria gertatzen da testigantza, inguruko hizkeretako beste zenbaitekin batera eskualde honetan ahituriko joera baten aztarnatako har baitezakegu. Izan ere, Hondarribia inguruko garai bateko testuetan asimilazioaren arrastotzat jo ditzakegun adibideei so eginez gero, zenbatzailearen adibide bakarra irakurri dugu: Lesakako 1857.eko predikuan (Satrustegi

1987: 247) *vıyaq* ageri da, Bonaparteren Hondarribiko adibidearekin bat ez datorrelarik. Alabaina, bada horrekin erlazionaturiko bestelako lekukotasunik: *guziyek* eman zuen Bonapartek berak Irungo aldaeratzat (1877a: 165), nahiz eta *Canticum trium puerorum*-en Irungo bertsoaren eskuizkribuan *guztiyak* ageri den (baina *guztiyeken* genitibo pluralen). Berako bertsoaren eskuizkribuan *guziyek* da.

Inguruko beste zenbait testutan ere ageri da asimilaturiko aldaeraren aldeko testigantzarik, testu horietan joera nagusia (salbuespenen bat edo beste izan ezik) bestelakoa den arren. Esaterako, —eta egileek ergatibo pluralerako Mendebaleko joera zutenez, oraingo honetan absolutua edo ergatiboa den kontuan hartzen ez dugularik—, Azcùeren Irungo 1781.eko sermoietan Ondarraren (1987: 281) arabera, baditugu *guciec* (hiru aldiz), *guztiac* (behin), eta *guztiac* (beste hiru aldiz). Irungo eta Hendaiaiko 1831-32.eko sermoietan (Ondarra 1990: 7) adibide pareta besterik ez bada ere, bietan *guciyec* dugu. Irungo 1854.eko sermoian (Satrustegi 1987: 240) *guciac* lau aldiz erabiltzen du egileak, eta *guciyak*, bi aldiz. Beste ezaugarrietan bezala, honetan ere, sermoiak gipuzkerarako joera ageri du. Arestian aipatu Lesakako 1857.eko sermoian, aldaera bakarra da, bi eratara idatzita: *guciyeq*, *guziyeq*, bigarrena ugariagoa delarik (hamahiru aldiz, lehenengoa, bost aldiz).

Zenbatzailearen XX. mendeko testigantzei dagokienez, Bonapartek emandakoa- rekin lotu behar dira Holmerrek (1964: 61) Arantzan, Irunen eta Hondarribian jasotako *bi'jek* aldaeraren lekukotasunak. Egun Hondarribian absolutu pluralari dagokion aldaera arrunta *bıyek* da, bai portuarren, bai kaletarren, bai eta baserritarren mihian, era honetako perpausak adi daitezkeelarik: *bıyek etórko ttúk bårkora; bıyek galdú diré birían*. Era berean, aipagarria da egungo erabileran (cf. Letamendia 1990a: 43) asimilaziorako joera hori zenbait adizkitan (*diet, diñet, ttiñet*..) oso garbi ageri dela (aurreko testigantzetan ere horrelakoak ere agertuak direlarik), eta badirela *gútxiyego*, *géyego* erako ebakerak.

2.3.1.3. Kontsonantismoa

2.3.1.3.1. Txistukariak

Txistukarrietan igurzkarri apikaria eta bizkarraurrekoa beste hizkuntzekiko eta Iparraldeko euskalkiekiko konparazioan deskribatu ondoren (apikaria ongi mintzaturiko gaztelaniaren *sa* bezalakoa; bizkarraurrekoa hastapeneko *s* frantsesa bezalakoa; Hegoaldeko *s* aurreko aipatu frantsesekoa eta Iparraldekoaren tartekoa), Hondarribian ingurunearen arabera gertatzen zen neutralizazio baten berri eman zuen: adizkietan bizkarraurrekoa apikari gisa ahoskatzen zen maiz *t* herskariaren aurretik, eta beste hitzetan noizean behin beste zenbait kontsonanteren aurretik (*p*) (1877a, 154): *diryuste, zittuste* [?], *atoste, aispá*. Hondarribiko neutralizazioa, hala ere, ez zen bertako berezitasuna bakarrik, zeren eta Bonapartek berak (1991: 255) eman zigun gertakari honen hedaduraren berri: “Devant *t*, *z* se permute en *s* à S. J de Luz, à Fontarabie et en nav. mér.”

Hortaz, orokorragoa den txistukarien arteko neutralizazioa, Mitxelenaren arabera (1985: 283) jatorria Bizkaian duen arren, ez da eremu horretan bakarrik gorde. Bada Gipuzkoan aski zabaldua dagoela adierazi duten zenbait testigantza (cf. Azkue 1905-6, xxv; eta 1926 *Euskera*, 52). Hondarribiari begiratuz, Bonaparte baino mende

bete lehenago hala gertatzen zelako lekukotasuna ere badugu. Izan ere, Salazarren 1778.eko predikuan (Satrustegi 1979: 287), oso arruntak baitira *zitusten, tuste, gustiac, eguskia, estut* bezalakoak, beste ingurunetakoak oraingoan alde batera uzten baditugu (eta testu horretan grafietatik abiatuz gero bada makina bat adibide). Bonaparteren ondotik ere, bide beretsutik jarraitu dute Hondarribiko lekukotasunek gaur egun arte. (cf. Bähr *EI* 15, 23; Artola 1981: 302; Irigoyen 1987: 229).

Bonapartek ez zuen aipatu, ordea, afrikarietako apikari eta bizkarraurrekoaren arteko neutralizazioa. Aipatu ez zuela egia bada, esan ere behar da ez zuela Hondarribiko adibide gehiegi eskaini (*bildotsa, otsúa*) gertakariaren jarraipena egin ahal izateko. Bonapartez geroztik agertu izan da neutralizazio hori, bizkarraurrekoaren aldekoa dela adierazi delarik (Bähr *EI*, 15). Eta bai igurzkarrien arteko neutralizazioarekin batera (Holmer 1964: 18, Hualde-Sagarzazu 1991: 140).

2.3.1.3.2. [x]

Hondarribian [x] igurzkarri belare ahoskabea ahoskatzen omen zen (Bonaparte 1991: 259). Ebakera horren eremua Hondarribitik Ondarroara bitartekoa zen, Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren beste hizkeretan, Goizuetakoan izan ezik, egiten zen bezala (1877a: 151, 154). Hortaz, Iparraldeko goinafarreraren barnean sartuagatik, batez ere gipuzkerazko joera nagusi batekin lotu zuen Bonapartek, arestian aipatu azpieuskalkiaren *hibridotasuna* hortan ere ikus daitekeelarik.

Hondarribian bertan Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) ageri diren grafemek ere joera bera adierazten digute: *jaquiñic, juan, lajatu, jarri, Jangoicuac*. Bonapartez geroztiko testigantzetan egunera arte ere (cf. Echaide 1984: 63; Holmer 1964: 19; Hualde-Sagarzazu 1991: 140) belarea dugu.

2.3.1.3.3. Bustidura

Inguruneak eragindako palatalizazioaz mintzatu zen Bonaparte. Hiru kontsonante palatalizatu aipatzen ditu, 'll', 'ñ' eta 'ty', lehenengo biei buruzko xehetasunik eman ez zigularik. Hirugarrenari buruz, aldiz, Hondarribian oso maiz ebakitzen dela dio (1877a: 154), eta *Contestaciones*-en ere aipatu zuen. Bere testigantzatik jasotako zenbait adibide: *dityuste, bazakityek, chikityu, garitya*.

Bonapartez geroztiko lekukotasunetan bustidura, orohar, oso bizirik dago. Azkueren testigantzatik, adibidez, har daitezke izenak (1905-6) —*battel, garitta, muskillo*— nahiz adizkiak (1932) —*ttuzu, ttiet, zatt*—. *EI*-n ere baditugu: *txurittu, atta, tzatt*. Holmerrek (1964) ere ematen ditu: *geldittu, atta*. Artolak (1981) ere bai: *attóna, battúgu, berrittu*. Bustiduraren ugaritasun-erakusgarri —nahiz bustidura adierazgarria izan— gertatzen da irundarrek hondarribiarrei burla modura esaten omen zieten perpausa, Mitxelenak (1960) aipatu eta Artolak (1981: 296) idatziz emana: "*Onyarribiko kanpantórrian karramárruak dántxan*" delakoa.

Egungo adibideei dagokionez, eman liteke makina bat adibide hala bustidura adierazgarriari dagokionez (*tténtte, ttóttá, pattár...*) nola asimilazio bustidurari dagokionez (*ttu* (ditu), *ttio* (dizkio), *gotti* (goiti), *betti* (beheiti), *ittúrriya, neurrittú*, (baina *ito*), *zortzítan, mendítik...*). Baina azterketa sakonagoa beste baterako utziko dugu.

Jatorriz palatalizazioarekin zerikusia duen gertakari batez ere mintzatu zen Bona-

parte: txistukarien saileko igurzkari sabaikari ahoskabeari buruz ('ss', 'sh") egindako aipamena (1877a: 154): oso gutxitan gertatzen zela esan zuen eta afrikaria, aldiz, maiz. Beste zehaztasunik ezean, pentsatu beharko da hitz hasierako hotsaz ari dela, kontutan harturik, alde batetik, Iparraldeko euskalkiak (zuberera salbu) eta Hegoaldekoak bereizteko behin baino gehiagotan aipatu ohi den afrikari / igurzkaria isoglosa (eta gurean ez da *xori*, *xakur*, eta horrelakoen testigantzarik); eta beste aldetik, aipatu berri dugun palatalizazioaren indar handia, nahiz eta Bonaparteren adibideetan igurzkari sabaikaria kasik bigarren pertsona pluraleko morfeman bakarrik aurkitu dugun: *badakishia*, *dezakeshia* eta *pimpilipausba*.

2.3.2. Morfologia

2.3.2.1. Izen morfologia

2.3.2.1.a. Deklinabidea

—*Datibo eta genitibo pluralak*

Morfologiaren alorrean bada Hondarribiko (eta Irungo) hizkeran hasiera-hasieratik Bonaparteren arreta bereganatu zuen kontua: datibo eta genitibo pluralei dagozkien *gizonaki* eta *gizonaken* aldaerak, arestian agertu denez (ikus 2.2.). Ikus dezagun, bada, Printzeak aldaera horien inguruan idatzirikoa, eta azaletik bada ere, mintza gaitezen bere garaian eta geroago nola aztertu izan den deklinabide-kontu hau (1778.eko Salazarren erabileratik gaur arterainokoaz, ikus Letamendia-Sagarzazu 1991).

1857.ean izan zuen Bonapartek aldaera horien berri (1877a: 149) eta bera izan zen aztertu zituen lehenbizikoa. Hala ere, Printzea ez zen izan horietaz letra inprimatuaz mintzatu zen lehenengoa, Charencey-k eman baitzuen Printzeak hala gatzigatuta *gizonaken*, *gizonaki* aldaeren berri. Bonapartek (1866, 1868) adierazten digu, urtebete baino gehiago dela Charencey-ri albistea eman dionetik, eta honek (Charencey 1866: 72) argitaratua duela. Hortaz, Printzearen esanari "Il y a déjà plus d'un an que nous avons fait part de ce fait à Monsieur H. de Charencey" eta Arana Martijari jarraituz (1991: 200), bigarren alean emango zen lehenengo aldiz aldaera horien berri. Bat dator, halaber, Vinson (1876) Bonaparteren aurkikundea delako baieztapenarekin:

Les génitifs *aken* et les datifs *aki* ont été constatés pour la première fois par le prince Bonaparte, sur place en 1865; il fit part de cette découverte à M. H. de Charencey, qui la fit connaître dans sa brochure *La langue basque et les idiomes de l'Oural* (Paris, 1866, 2e fascicule, p. 72). En 1867 (et maintes fois depuis), j'avais vérifié l'exactitude du fait. (*Voy. Revue II*, p. 247 et aussi p. 282.).

Ezin izan dugu Charenceyren lanaren orduko alerik ikusi, baina Gipuzkoako Diputazioan dagoen batean (beranduxeagokoa izango den ale batean (1895?: 19) —Lacomberi (1932: 777) jarraituz gero—, irakurri ahal izan dugu:

Par exemple, un point sur lequel l'euskara rappelle tout à fait le suomi, le magyare et dialectes congénères, c'est qu'il place toujours le signe du nombre avant celui du cas. Cela est, peut être, moins sensible dans le basque moderne, qui

fond, pour ainsi dire ensemble, les deux exponents, et dit *gizonen*, “d’homme, forme indéfinie”; *gizonaren*, “de l’homme, forme définie”, et *gizonaen*, *gizonen*, “des hommes, forme plurielle”; mais, au temps d’Oihenart, il était loin d’en être ainsi, et la finale plurielle *ak* subsistait parfaitement à côté de ce signe de cas, et l’on disait parfaitement *gizonaken*, pour “hominum”.

Le prince L.-L. Bonaparte a pu relever des vestiges de cet ancien état de choses, même dans quelques dialectes modernes. Ainsi, l’on dit aujourd’hui encore, dans le dialecte d’Irun, *gizonaken*, “hominum” *gizonaki*, “hominibus”.

Printzeak berak, beste aldetik, aipaturiko lanez landa idatzi zituen aldaera horiek Hondarribikotzat beste eskuizkribu batean: *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainboa... Fontarabie...* Era berean, Hondarribiko testigantzari erants diezazkiokegu Bonapartek berak eragindako *Canticum Trium Puerorum*-en Irungo bertsioaren (Arana Martija-González Echegaray 1989: 38) adibideak. Datiboaren adibiderik ez dugun arren, aski interesgarriak dira genitiboarenak. Izan ere, Irungo bertsioan Bonapartek geroxeago Irun eta Hondarribirako proposatu zituen aldaerak besterik ez baititugu, alegia *-aken*-dun aldaerak —*guztiyeken*-en kasuan, gainera, bokal armonia eta guzti—: *guztiyeken*, *zerubaken*, *gizonaken*, *justubaken*. Berako bertsioetan (Arana Martija-González Echegaray 1989: 38, 42 eta 48) aldiz, ez dugu *-aken*-en arrastorik: *guziyen*, *zeruben*, *gizonen*, *justuben*, *gucien*, *justuben* emango baitzaizkigu. Vinsonek argitaraturiko San Mateoren Ebanjelioaren Irungo bertsioak (1876) emanak zituen, Bonaparteren aurkikundeei jarraikiz, *apaizaken prinziipeaki*, *erakustzallaki... aldaerak*. Printzeak (1877a) ez ditu datibo eta genitibo pluralak ukituko, ez bada bokal eufoniak legera jartzeko, hau da, *prinzipiaki*, *erakustzalliaki*. Guztiarekin ere, kasu batean ez Vinsonen itzulpenak ez eta Bonaparteren zuzenketek ez dute *-aken* aldaera proposatzen: Vinsonen lehenbiziko bertsikuluan argitaratua zuen *juduen* genitibo plurala, *juduben* proposatuko du Bonapartek: “*Non dago arestian jayo den juduen (juduben) erregea?*”. Pentsa daiteke testuan *-en*-ez egindako aldaera bakarra izanik eta bai Bonapartek bai Vinsonen formari emandako garrantzia kontuan harturik beurek ez zirela horretaz ohartu? Halaxe delakoan gaude.

Nolatan eman zien Bonapartek halako garrantzi berezia aldaera horiei? Bere iduriz *zaharrak* zirelako, eta beste euskalkietan erabiltzen ziren aldaerak (*mendien*, *mendiai*) Irun eta Hondarribikoan sinkopak dira, jatorria aldaera zaharrago horietan dutenak. Horren ondorioz, deklinabideko kasuen teorizazioaren aldetik orduan aldarrikatzen ziren proposamenei beste irtenbide bat eskaini zien: euskarazko deklinabide-kasuak ez dira benetako kasuak, beste hizkuntzetako preposizioekin eta posposizioekin pareka genitzake. Vinsonen ere, ikusi berri dugunez, horrelako aldaerak eman eta egiaztatuak zituen, eta euskaraz benetako kasurik ez zela zioen eritziarekin bat etorri zen.

Hedadurari dagokionez, Bonapartek Irunen eta Hondarribian jaso zituen. Vinsonen ere bai, nahiz eta bi herriotako hizkera ezberdina azpimarratu: “Il y a d’ailleurs une particularité spéciale à Irun et à Fontarabie, l’usage des génitifs eta datifs pluriels en *ak-en*, *ak-i* ‘les-de, les-à’, mais le langage n’est point absolument le même dans les deux villes.” (Vinson 1876, 4).

Bonaparteren garaikoez eta ondokoez ez dute eztabaidatuko Printzeak jasotako

datibo eta genitibo plural horien forma, ez aldaeren zahartasuna ez eta hedadura. Zentzu horretan irakur dezakegu Campiónek (1884: 198) idatzitakoa. Campiónek ontzat eman zituen Printzearen aurkikuntza eta hipotesia. Datiboari buruz honela dio:

El recipiente plural se obtenía sufiando *i* al nombre definido por el artículo plural; por ejemplo: GIZONAK*i* “a los hombres”, ARRIAK*i* “a las piedras”. Esta, que es la forma lógica, ha resultado ser la forma real. El Príncipe Bonaparte la ha desenterrado en los alrededores de Irún y Fuenterrabía. Pero fuera de éstas localidades, y acaso de algunas otras no registradas todavía, dichas formas lógicas son inusitadas hoy.

Eta genitiboari buruz (1884: 200):

En el modo definido del plural, primitivamente se sufiaba el *en* al artículo propio de ese número; así quedaba perfectamente marcada la diferencia entre el singular y el plural; por ejemplo: GIZONAK*en* “de los hombres”; ARRIAK*en* “de las piedras”; SEMEAK*en* “de los hijos”. Estas formas, primitivas y lógicas, se conservan entre los caseros de Irún y Fuenterrabía. Las formas gramaticales corrientes son hoy otras, y el singular y el plural se diferencian eufónicamente y no orgánicamente.

Azkue ere bat etorriko da, orohar, Bonapartek adierazitakoarekin, baina hedadura zenbait ohar garrantzitsu egingo ditu, berari eskaini atalean ikusiko dugun moduan.

—*Beste bi kasu marka: Inesiboa bizidunetan eta instrumentala.*

Inesiboaz denaz bezainbatean, Hondarribian bizidunekin *baitan*-en ordez “gipuzkerazko” -*gan* kasu marka erabiltzen zela azpimarratu zuen (*gugan*, eta ez *gu baitan*, 1877a: 155). Hortaz, ezaugarri honetan Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako hizkerak Mendebaleko joerarekin bat zetozela adierazi nahi zuen. Egungo ikuspegitik (Mitxelena 1989: 714), baieztapen eta isoglosa nagusi modura onar daiteke Bonaparteren bereizketa:

Documentado [*baita*] en autores septentrionales y navarros (y en Mendiburu) desde los primeros textos; se comienza a encontrar en la literatura occidental hacia fines del s. XIX(...) Se emplea sobre todo en inesivo (...); para el alativo y el ablativo los autores septentrionales utilizan más -*gana* y -*ganik*, comunes a todos los dialectos.

Baina Mitxelenak berak (1989: 715) Gipuzkoan jasotakotzat emaniko *baitan*-en zenbait erabilerarekin (“en dependencia”, “pendiente de, a merced de”) Hondarribiko egungo adibideak (*lája lán orí neré báitan*, *neré báitan esáten nuen*) bat etor daitezkeenez, eta gainera, bizidunen marken erabilerari hainbat eskualdetan —eta Hondarribian ere bai— hagitz murrizta denez, xehekiago aztertu beharreko auzia delakoan gaude.

Instrumentalaren kasu-markaren erabilerari dagokionez, gipuzkerazko -*zaz*-en ordez -*taz* erabiltzen dela adierazi zuen Bonapartek (*nitaz*, *ortaz*, 1877a: 156). Horien arabera, beraz, bat ote datoz Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako hizkerak Ekialdekoekin? Horixe adierazi nahi zuela pentsatu beharko dugu, esaterako, Azkuek

(1923: 338) eskaintzen dituen Lizarraga Elkanokoaren eta Echeniqueren adibideak —nahiz eta Azkuek berak (1923: 307) *-ta- -za-*ren aldaeratzat zuen— begiratzan baditugu. Alabaina, Azkuek berak eman zituen Leizarraga eta Oihenarteren adibideetan ikusten da Ekialdean ere bazela *-zaz* markaren erabilerarik. Horren arabera, Lafitteri jarraituz gero (1979: 59) kontua geografiari dagokiona izan beharrean, historiari legokioke: *nitaz*, “moderne”; *nitzaz*, “archaïque”.

Hau ere mantsoago aztertu beharra izanagatik, diogun, bederik, tasun horrek Ekialdearekin lotzeko balio izan ziola Bonaparteri eta, bidebatez, Azkuek ere eman zuela bere lekukotasuna Irun eta Hondarribia espreski aipatuz (1905-6-II: 422). Egungo erabileran ere bizirik dago *-taz* atzizkia Hondarribian, eta *máiduz jantzí, nexkáz jantzí* erako egiturak alde batera utziz gero, berau erabiltzen da mugagabea, singularrean eta pluralean: *zé andrétaz? / zé mutiltaz?; il den gizonataz arítu diré ízkatan / berándu etórrí dén neskátaz oróittu náiz; lén allátu dirén mutillataz akordátu náiz / itxé órtako bí andríataz gáxki ítz (eg)ítten dú jéndiak*.

2.3.2.1.b. Pertsona izenordainak.

Bonapartek (1877a: 161) Irunen eta Hondarribian *beuden* eman zuen 3. pertsonako izenordain indartuaren genitibo pluraltzat. Aipagarria hizkera horien diakroniari dagokionez, Azkuek ere hala jaso baitu (1905-6-I: 161, 1923: 439). Absolutua ematen dute Ormaecheak (1929: 513): *beudek* (Irun eta Hondarribia), —eta *beurek* (Zubietea, Narbarte), *eurek* (Bera, Etxalar, Lesaka), *bēaurek* (Donamaria), *biaurek* (Ituren, Narbarte)—, eta *EI-k* (Bähr, 26) *beudek* (*beydek* [sic], Echaidek 1984: 227).

Gure datuen arabera egun Hondarribian *éudek* da maizen erabiltzen den aldaera. Beste kasuetan *éudek(er)i / éuderi, éudekin* dugu, baina *eudén* eta *eudéntzat*. Absolutuan eta ergatiboan *éudek* ere entzun daiteke. *B-*dun aldaerak (*béudek, beudén*) ere erabiltzen dira, eta hiztunek arruntzat dituzte, baina ez dira hain maiz agertzen. Hona zenbait lekukotasun: *gaztiak, éude(k) kúxko(d)uté zé in b(i)ar dutén (...)* *éudek até(ra) zatelá zé in b(i)ár dén (...)*, *gú(k) la(g)úndu báí, m(i)ñon gúk ez a(g)índu éudekeri (...)* *éudek até(ra) zatéla eudén pensamiéntotik zé in b(i)ar dén (...)* *múndua eudéna da, éude(k) lan in b(i)ar duté, ta e(z) náu idu(r)ítzen ní éuderi a(g)íntzia éudek lan in b(i)arta*. Eta: *eudék mattagárriya(k) diré; ník neré aldétikan t(a) eudék bestaldétikan zerbátt ítten duté*. Baita *b-*dunak ere: *osó presupuésto ttikíkin konprometítuko nitzakéla néuroní landáriak itxúraz béudekí prestátzia, béudek jardínak antolátu...; nóski e(g)ún órtan, beudén órdu bátian e(g)ítten tzutén billéaren bat* [sorginek].

2.3.2.2. Aditz morfologia

2.3.2.2.1. *-ki-*ren erabilera.

Aspektu puntukaria adierazteko eta modalaren morfema gisara erabili izan den markaren berri ere eman zuen Bonapartek. Hondarribiko erabilera aipatu zuen, Lapurdin ere erabilia zela gogoraraziz (1877a: 156). Ezaugarri honen arabera Mendebaletik aparte gelditzen da Hondarribiko hizkera. Printzeak emandako adibideak koordinazioaren baitakoak dira, adizki laguntzaileak elipsian direlarik: *arké izakí eta*

nik ere bai, ura juaki eta zu ere bai, eta adizki trinkoen erabileraren parekotzat har ditzakegu, Bonapartek berak eman itzulpenari kasu eginez gero, behintzat: *il l'a et moi aussi, il va et toi aussi*. Horiez gain, eta testuingururik gabe *egoki*, eta *jakinki*, Irunen jaso. Ondoko testigantzez ikus 3.3.2.2.1.

2.3.2.2.2. Adizki laguntzaileak

Emandako adizkiak jatorriz Iparraldeko goinafarrerari dagozkio eta Hondarribian nahiz azpieuskalkiko beste hizkeretan gorde dira (1877a: 151, 163 hh). Iragangaitzean: *gara, zara, zarate-zate, dire; nitzan-nitzen, giñen, ziren*. Eta iragankorreetan: *dut, duk, dun, du, dugu, duzu; genuen, zenuen...* Eskualdeari begiratuz, testigantza horiek bat datoz Salazarren predikuekin (Letamendia-Sagarzazu 1991): *gara, dire, ziren; dut, duzu*. Baita Ondarrak (1987: 298, 313 hh) Irungo Azcùeri bildutakoekin (*gara, zara, zarate (zate, behin) dire (dira baino ugariago), baina nintzen, ciran (ciren baino gehiago); dut, duzu, guenuen*), eta Ondarrak berak (1990: 13 hh) Irun-Hendaiako sermoietan bildutakoekin ere (*gara, zara, dire; dut (det, behin), duzu*). Bonaparte ondoko testigantzez Azkueri buruzko atalean mintzatuko gara.

2.3.2.2.2.1. -xia

Bonaparteren iduriz, Hondarribiko hizkeraren berezitasun nagusienak 2. pertsona pluraleko *-xia* morfema, eta genitibo eta datibo pluralak dira (1877a: 157):

Ce qui constitue toutefois le caractère le plus saillant du basque fontarabiais, c'est la substitution des syllabes *shia, chia, et shian* aux syllabes *zue* ou *zute, tzue* ou *tzute*, et *zuen* ou *zuten* dans les mêmes circonstances.

Bere ustez, aditz iragankorretako subjektuari dagokion marka da (1991: 249) eta adibide ugari eman zituen. *Observations-en jan dushia, zashia, zichia, dezashian, dezakeshia*; "Contestaciones..."en, *dussia, zassia, dezasian, dezakesia*, egun erabiltzen ez diren zenbait aldaera (subjuntiboa, ahalmenera) emanek. Eta adizki laguntzaileetan bakarrik gertatzen ez dela erakutsi zuen, *badakishia* ere jaso baitzuen. Hala ere, jakina denez, morfema hori datiboaren marka ere bada, *diziat*, esaterako.

Baina zein da morfema honen hedadura? Hondarribiko berezitasuntzat hartu beharra ote dago? Bonaparteren aurreko testigantzetara jotzen badugu, Salazarren 1778.eko predikua-n (Satrustegi 1979: 287) *-zia, -cia* formadun adizkiak arruntak dira Bonapartek esandako funtzioan: *nai baditucia; ecusco dituziala; ezaten ducian; ezaten duzian*; eta datiboaren marka ere bada behin: *ezaten diciat*.

Marka honek fonetikaz izan ditzakeen kidetasunez Bonaparte bera mintzatu zen (1877a: 157, 1. oharra), Ekialdeko behenafarreraren xukako tratamenduan erabiliko *zashie, dezashien* adizkiak aipatuz. 1869.ean halaber (1991: 248), eta bigarren pertsona pluraleko subjeto markei buruz aritu zelarik, eman zuen aldaera horren kidea den *-zie*-ren hedadura: zuberera, Iparraldeko goinafarrera, Hegoaldeko goinafarrera, aezkera eta zaraitzuerara.

Morfema horren hedadura eta arrastoak, beste aldetik, oraindik orain eman ditu Zuazok (1989: 621), zubereraren eufonia bokalikoez mintzatzerakoan *ü + bok. > i* aipatu duenean:

Zub. eta erron. ezezik, b-nafarreraz ere —ekialdeko b-naf. batipat (Amikuze, Bardoze, Garazi, Baigorri...)— izango dugu aldaketa hau eta, aztarnaren bat edo beste, baita Nafarroa Garaian bertan ere. Aezkeraz eta baztaneraz, esate baterako, zenbait aditzen pluraleko 2. pertsonan (*duzie* eta berdin Bonapartek (1877b: 157) Hondarribiko hizkeran bildutako *duxia*, *zaxia* 'ezazue', *zitxia* 'itzazue' horiek) eta beroni dagokion izenordainean (*ziek*) azalduko zaigu u+bok. > *i* aldaketa.

Morfema horretako txistukaria traskribatzeko moduz ere bada egin beharreko ohar txo bat: Printzeak sabaikaria eman zuen. Hala ere, nahiz Bonaparte baino lehenagoko (Salazar), nahiz Bonaparteren ondoko (Bähr 1926: 105; Azkue 1934: 78; Artola 1981: 301; Irigoyen 1987: 21) testigantza gehienetan ez da sabaikaririk. Salbuespena Yrizar (1981: I, 70) da. Portu auzoko aldaeratzat *duxia* eta *duxia* ematen ditu, baina azken egile honek ere behin bakarrik eman du sabaikaria, besteetan *dizia*, *dizia*, eta *ttizia* eman baitu.

2.3.2.2.2. 'Solecismoa'

Larramendik aurreko mendean Donostiako 'solecismo' aipatu bazuen (ikus 1), hari berari jarraitu zitzaion Bonaparte Hondarribiko hizkera aztertzean. Alegia, Nor-Nori-Nork-eko zenbait adizki erabili beharrean Nor-Nork-ekoak erabiltzen zi-rela adierazi zuen (1877a: 155):

La substitution des terminatifs exprimant le régime direct de première ou de seconde personne, à ceux qui renferment un régime indirect des mêmes personnes plus un régime indirect de troisième, a lieu à Fontarabie et à Lezo, et s'étend le long de la côte jusqu'à Saint Sebastien inclusivement, et même en Biscaye.

Horren arabera, *eman dit*, *emango dizutet* eta *ematen ziñigun* erabili beharrean, *eman nau*, *emango zaituztet* eta *ematen ginduzun* erabiltzen ziren. Testigantza honi erantsi beharrekoa da, nahiz eta urria izan, aski esanguratsua gertatzen den *Contestaciones*-eko datua: letra handiz eta azpian hiru marra dituelarik idatzi baitzuen *nau*, beste adizkirik eta eman gabe, adizki horren nagusitasuna adierazi nahirik.

Baina gertakari hau ez zen ez Hondarribiko berezitasuna, ez eta euskalki baten berezitasuna. Batez ere kostaldeko ezaugarritzat eman zuen Printzeak "idiotisme marin" izendatuz. Horren hedadura aipamenean ageri den arren, Iparraldera ere zabal dezakegu. Bonapartek (1991: 434) aipatua zuen, hain zuzen, nahasteka hori Donibane Lohizuneko hizkeran ere arrunta zela. Yrizarrek dioskunez (1981: II, 359), Donibane Lohizunez gain Ainhoako barietatean, Sarakoan (Ahetze, Senpere, Zugarramurdi, Urdazubi) eta Arrangoitzekoan ere (Basusarri) jaso zuen Bonapartek. Beraz, Bonaparteren arabera 'idiotisme' horrek Donibane Lohizune eta Bizkaiko kostaldearen arteko eremua du, Lapurdiko barnekaldera ere sartzen delarik.

Azkuek, bere aldetik (1923: 539), gertakari nagusiaren adibide gehiegi eskaini ez zuen arren, eman zuen —*butsa* berria dela eta gazteei egotziz— Lekeitioko lekukotasuna zenbait urte beranduago, Bonaparteren testigantza hobekiago zehaz dezagun:

Modernamente se ha introducido en varios pueblos la sustitución de elementos recipientes de 1.ª y 2.ª persona por pacientes de igual categoría en frases en que figura un dativo fuera del verbo. La juventud de Lekeitio (B) usa de locuciones

gomo *geuri emon gaitu*, *niri berak esan nau...* por *geuri emon deusku* nos lo ha dado a nosotros, y *niri berak esan deust* a mí me lo ha dicho él. Hace treinta y cinco años nadie conocía allí tales locuciones; y quien estas líneas escribe no tuvo ni noticia de que en parte alguna fuesen conocidas, hasta haberla obtenido de Bonaparte en su *Le Verbe basque*.

Dena den, 'solecismo' mota hori ez da bakarra Bonaparteren garaian, Bonapartek berak aipatzen baitu Hegoaldeko goinafarreraren joera (*eman zida*, 'eman zidan' eta 'eman ninduen' adierazteko, 1991: 434 eta 1871a: 155). Geroztiko erabileraz Azkeri buruzko atalean arituko gara.

2.3.2.2.2.3. Bonapartek Hondarribian jasogabeak

2.3.2.2.2.3.a. Aspektu gertakizuna: *-en*

Bonapartek (1877a: 150) diakronian gertatu omen den ordezkaketaz mintzo da: Larramendiren arabera (cf. 1), Irunen, Hondarribian eta Oiartzunen *-en* atzizkia erabiltzen zen, baina Larramendiz geroztik *-ko*-dun aldaerak nagusitu omen dira.

2.3.2.2.2.3.b. Aspektu gertakizuneko sinkopa.

Bonapartek (1877a: 153) ez zuen Hondarribiko ezaugarritzat eman, Goizueta-kotzat baizik, aspektua gertakizuna markatzeko *-ko* atzizkiarekin gertatzen den *-i*-ren sinkoparako joera: *-rriko*, *-riko*, *-siko* > *-rko*, *-sko*. Luchairek (1877: 378-9) gipuzkeraren erasoaren ondorioa zela uste bazuen ere, Bonapartek (1877b: 3) gipuzkeratik bereizteko balio zuen bertako ezaugarria zela azpimarratuko zuen.

Bonaparte baino lehenago, badugu Hondarribiko Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) joera horren aztarna: bi adibidetatik batean *ecusco* baitugu, eta bestean *erorico*. Bonaparteren ondotik ere badugu adibiderik Hondarribian. *EI-n gaur ikusko gara* eta *gaur alkar ikusko dugu* jaso zituen Bährrek (*EI*, 29). Egungo hizkeran oso arruntak dira *etórko yáiz*, *ikúxko duk*, *erórko gattúk* bezalakoak (cf. Letamendia 1990a: 42), eta baita *ibílko da* eta *bjálko dizút* ere.

Hedaduraz, Bonaparteren Goizuetako testigantzari erastekoa da Holmerrek (1964: 68) Arantzan jasotako *etorko* eta Echaidek (1989: 376) Nafarroa Garaian jasotako adibide ugariak. Izan ere, Echaidek (*e*)*torko* sinkopatuaren aldaerak bilduak baititu hainbat tokitan: Abaurpean; Inbuluzketan, Aritzu, Arraitz, Auza eta Eltzaburun; Aroztegi, Beratsain eta Beuntzan; Muskitzen; Sakanan; Arano eta Goizuetan; Eratsun, Beintza-Labaien eta Oitzen; NARBarte eta Sunbillan; Bortzirietan; Ziga, Arizkun eta Amaiurren. Xenpelarrek *etorko* ematen digu behin (Zavala 1981: 94), baina badirudi neurriari jarraituz irakurri beharra dagoela: *Eztira etorko atzera / sekulan beren etxera*. Hortaz, Printzeak aipatu ez bazuen ere, Hondarribian bertan jasotako beste testigantzek tasun hori hona aldatzeak merezi duela adierazten dute.

2.3.3. Sintaxia

Bonapartek sintaxi mailan kezka nagusia eta bakarra izan zuen: *-n / bait-* banaketa, euskalkiak erabileraren arabera bereziz. Hori aintzakotzat harturik, gipuzkerak eta bizkaierak izan ezik, beste euskalkiek *bait-* kausatiboa erabiltzeko joera dute:

“La forme causative (*baitu*, etc.) appartient à tous les dialectes, moins le guip. et le bisc.” (1991: 226); “Les formes causatives, manquant au guipuscoan et au biscàien, sont presque toujours remplacées dans ces deux dialectes par les formes relatives.” (1991: 188).

Nola kokatu Hondarribiko hizkera ezaugarri horren arabera? Bonaparteri jarraituz, Mendebaleko euskalkiekin batera jarri behar genuke, Hondarribian *-n* erlatibozkoa erabiltzen baitzen:

La forme causative n’y est pas, ou n’y est plus en usage, du moins parmi les personnes qui ne mêlent pas les parlers propres à chaque localité. (1877a: 156)

La forme causative, contrairement à ce que dit M. Vinson, existe dans les deux dialectes navarraïns espagnols, d’où elle a passé en France, et c’est probablement sous l’influence du guipuscoan que par exception elle ne se trouve plus ni à Irun ni à Fontarabie, du moins chez les personnes que s’en tiennent au parler exact de leur localité (1877a: 183-4).

Mitxelena (1989: 702 hh) xeheki aztertua du *bait-* aurrizkia. Bonaparteren itzulpenetan bizkaieraz eta gipuzkeraz izan ezik beste euskalkietan agertzen da, eta gipuzkera eta goinafarrera bereizteko erabiltzen den ezaugarrietariko bat dela dio. Hala ere, aipatu berri ditugun datuak gogoan hartuta ñabardura egin beharrean dago: “Se diría casi que es uno de los rasgos que marcan la divisoria entre guipuzcoano y alto- navarro, si bien según el Príncipe no se emplea en Oyarzun, Irún y Fuenterrabía (AN-gip) (...). En cambio Azkue (*Eusk* 1935: 87) afirma que «Algo se oye en alguna zona del G», sin precisar más.”

Hau da, Bonapartek bi euskalki horiek bereizteko erabili zituen ezaugarrietarik bat bada, berriz ere Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren *hibridotasuna* dugu aipagai, oraingo honetan aurrizkiaren erabilera-ezak Mendebaleko joera adierazten duelarik (*bait-*en diakroniaz eta euskalkien araberako hedaduraz ikus daiteke aipatu Mitxelena 1989: 703).

Bonaparte baino lehenagoko testigantzak ere bat datoz Printzeak emandako joerarekin: Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) ez da *bait-*ik ageri, eta ager zitekeen kasuetan ez da markarik edo *-n* atzizkia dugu, adibidez:

- eta ala obligatuac gaude ematea Jaincoicuari reverencia varrendic eta campotic, serengatic gure gorpuza tocazen zaigon Jaincoicuari gure espiritua bezala
- Serengatic esta adorazen Jaincoicua espiritua eta eguiarequiñ;
- Vada, desterrazeco inoranciac eta Cerura Animac guiaseco, seña den Jaincoicuaren legia
- zuben seme oriec, senac diren nere Discipuluac
- Vada Satanas (au da, aren Imperiua) diuiditua bádago bere artian, halaco modus, non Demonio basuec dauden bestien contra nola íraungo du aien ereinuac.

Ondarrak (1987: 299) Irungo Azcùeren erabilera azaldu du, Salazarrena bezalako dela adieraziz: “Azcúe no construye la frase como en Lizaso, sino a la manera de Fuenterrabía, aunque no siempre. En efecto, unas veces emplea el sufijo *-(e)n*, como en F., y otras no usa sufijo alguno.”

Bonaparteren ondotik, aldiz, bada Hondarribiko testigantzetan *bait-*en agerpenik, baina gehienetan *bai-* formapean. Holmerren eta Artolaren adibideak maila

idatziarekin erlaziona daitezke, apika: Juan Baxurkoren bertsoetako *Oiek teilatu azpia dute leku berexia, / Or bai daukate kabia bada ere* (Holmer 1964: 126) —baina baita Irungo hiztun bati ahaz hartutako adibidea: *Gabaz aritzen dira txakurrak zanga, nola baizen Jaungoikoaren kastigua...* (Holmer 1964: 132)—. Edo Artolak: *Papér zárregiak ez báitute deus aundírik esáten* (1981: 295) eta *Fiyázitzez zú líburu aundíyekin askóian, Espása'k San Juan de la Kruz, nació en Fuenterrabía esaten baidu* (1981: 296).

Egun ere normala da *bai*-dun formak erabiltzea :

- ta arráyari emáten dioté sakudída, arráyak ere palíza artzén baidú...
- géro, Ondárbiko erríra jetxí giñén, ezín baizén géyago luzátu Guadalúpetik irté-zia lánera ta...
- Fortunáta osó motél egóndu baidá.
- lemixíko bárkua ekárri zuténa gasóllezkua, lén bajóriakin ibíltzen baizi(r)én...

2.3.4. *Lexikoa*

Bonapartek Hondarribiko hizkeraren lekukotasun handi samarra eskaini zuen bai *Observations*-eko hiztegitxoarekin, bai hiztegitxoa egiteko azaldu erizpide eta helburuekin. Ikusi dugunez, Otaeguik bidalia zion, Hondarribiko hitzez horniturik, Astigarragaren hiztegia. Baina laguntzailearen zehaztasun-eza zela eta eskatu zion bereizteko zein ziren erabiltzen ziren hitzak eta zein erabiltzen ez zirenak (Rodríguez Ferrer 1873: 75):

He observado en el diccionario de Astigarraga algunas palabras, como *megopea* por espíritu y otras tambien que no se usan en ningun país vascongado, y como Vd. las ha dejado sin borrarlas, ni añadir las correspondientes de Fuenterrabía no deberá ya crear, supongo, que *megopea* y semejantes se usan en Fuenterrabía. No creo que hay muchas de semejantes palabras ininteligibles; pero me gustaria saber cuáles son las que no se usan; por ejemplo *sortiza* por naturaleza nadie lo entiende, y será lo mismo por supuesto en Fuenterrabía que en todas partes.

Hortaz, eta beste mailetan gertatzen den moduan, badirudi aski testigantza fidagarria eman zigula, berak jasotako datuei, biltzaileak emandako datuei eta datuen interpretazioari dagokionez.

Zein ote zuen helburua hiztegia egiterakoan? Bere hipotesi bat frogatzea, alegia, Irungo eta Hondarribiko hizkerak hiztegi alorrean, gipuzkeratik aldentzen ziren neurrian lapurterara hurbiltzen zirela —eta ez ahantz lapurtera Iparraldeko goinafarreratik hurbilena den euskalkia dela—, hizkera horien muga-izaera azpimarratu nahi zuelarik (Bonaparte 1877a: 158). Alde horretatik bat etorri zen Larramendik eta Mogelek lehenago esanarekin —gorago aipatu ‘lapurteraren usaia’— eta geroago hizkera hauei buruzko irazkinak egingo dituztenekin (ikusiko dugun Gorosabel, esaterako).

Hiztegia osatzeko erizpideez eman zuen argibiderik hala hiztegian bertan —adibidez, hitzen arteko ezberdintasunak aztertu behar dira bai adierazle-adierazi mailetan, baita maiztasunari dagokionean ere (1877a: 172)—, nola Luchairerekin izandako polemikan. Luchairek (1877: 379) egindako *bitzen eksklusibismoazko* kritikari erantzuteko, Bonapartek bertako hizkerak islatu nahi zituela zioen, eta horrek ez

zuela esan nahi zenbait hitz beste tokitan erabiltzen baziren hizkera horien deskribaketan azaldu behar ez zirenik (1877b: 4). Beste aldetik, Luchairek lege fonetiko erregularrak jarraitzen ez zituzten aldaerei hiztegian tokirik ez egiteko aholkuari (1877: 379), beste hizkuntzetan (italieran, batez ere) erabili ohi ziren antzeko adibideak emanez erantzun zion Printzeak (1877b: 3).

Zer esan daiteke jasotako hitzez? Eman ote zuen Hondarribiko (eta azpieuskalkiko) hiztegiaren berri, edo hobekiago, berak emandako hitzak Hondarribiko hizkera-koak ote dira? Erakutsi ote zuen lapurterarako isuria?

Lehenbiziko galderari dagokionez, egungo ikuspegitik begiratuta Bonapartek jaso zuen hitz zerrendan oso gutxi dira egungo hitzun arruntak ezagutzen ez dituenak. Salbuespen horiek, bestalde, sailka eman ditzakegu: zenbait hitz arrotzak zaizkio egungo hitzun arruntari: *asaba*, *bisiga*, *illikiya*, *iñarrosi*, *uztadarra*. Beste batzutan, egun hitzaren aldaera ezberdina erabiltzen da: *garitya* (Bon.), *kaitxa*, *karitta* (egun); *erriyua* (Bon.), *irriyua* (egun); *maidina* (Bon.), *maidíya*, *mairíya* (egun); *padiña* (Bon.), *paidíya*, *pairíya* (egun). Kasu horietan, egungo aldaeretan bada Printzearen lekukotasuna bezalakorik: *chilkua* (Bon.), *zilkua*, *xilkua*, *txilkua*; *arraba*, *arraga* (Bon.) *arraba* (egun). Baina Bonapartek jasotako hitz gehienak beren horretan arruntak dira egun Hondarribian. Zenbait adibide ematekotan: *aba*, *aizatu*, *arrobiua*, *atzeman*, *besokozkua*, *txokorra*, *ebatsi*, *eldu*, *eya*, *ezkizala*, *ichia*, *jaskiya*, *kapelua*, *kisua*, *kukusua*, *leikua*, *pimpilipaus(h)a*, *sisu*, *soña*... Eta hitz horietatik badira Portuarekin, arrantzaileen auzoarekin —nahiz eta berak ez zuen horrelakorik adierazi—, bereziki lot ditzakegunak: *atzeman*, *charki*, *charkiago*, *trapasa*, adibidez.

Bigarren galderari erantzuteko, Bonapartek lapurterarako isuria frogatu ote zuenentz, bada hitz multzo bat (eta gehi daitezkeen beste zenbait) bai Iparraldeko goinafarreraz, bai lapurteraz arrunta: *antzara*, *atzeman*, *deus*, *ebatsi*, *eldu*, *eskuña*, *iratzia*, *kisua*, *ogiya*, *pirua*... Adibide aski argigarriak direlakoan gaude.

Beste aldetik, eta Hondarribiko lexikoari buruzko ekarriei so eginez gero, orohar, Bonaparteren lekukotasuna, lehenbizikoa izateaz gain, beste lanetarako baitaezpadako erreferentzia gertatu da. Ikusi besterik ez da Azkueren hiztegia, eta bertan Hondarribiko eta Irunge erreferentzia duten hitzak. Azkuek Bonaparteren hiztegia oso ongi ezagutzen zuen, Printzeak emandako hitz gehienak agertzen baititu berean. Zenbait hitz ez dakartza, baina horiek (*aba*, *deus*, *giltzurdiña*, *kisua*, *sangongillua* izan ezik) azaltzen dira, euskalkian arruntak direlako (*antzara*, *ebatsi*, *eskilla*, *iratzia*, *ogi* (= *gari*)), edota mailebuak zirenez Azkuek onartzen ez zituelako (*erriyua*). Hala ere, bien ekarria konparatzen hasiz gero, zabalagoa da Azkueren altxorra. Gehienbat itsasoari loturiko hiztegia izango da: bai itsasontziari dagozkion tresnak, osagaiak; bai arrain motak, txoriak... Horretan Azkueren lana sakonagoa izan zen, ikusiko dugunez.

3. Azkue

Bonaparteren emaitzak ahitu eta Azkuerenak sortu bitarteko urteetan Hondarribiko hizkerari buruzko erreferentziek hizkera horren (eta inguruko) ezberdintasuna azpimarratu zuten, baina beti Laramendik adierazia zuen bidetik, hau da, lapurteraren antza eta kutsua agertuz. Hori dugu, adibidez, Gorosabelek (1989-1901: 319) euskalkien aurkezpena egiterakoan idatzi zuena:

Aunque una misma en el fondo, con iguales reglas para la declinación de los nombres, para la conjugación de los verbos y para la sintaxis, tiene, sin embargo, tres dialectos muy marcados. Son el guipuzcoano, el vizcaino y labortano, con la consiguiente diversidad de frases y locuciones propias y peculiares de cada país. De aquí es que los pueblos de Guipúzcoa comarcanos con Vizcaya y Labort participan en mucho del modo de hablar de estos respectivos territorios. Consiguientemente, puede decirse que el dialecto guipuzcoano verdadero del vascuence reside en la villa de Tolosa y en sus pueblos circunvecinos, como el territorio más céntrico; que en Irún, Fuenterrabía y sus inmediatos se mezcla bastante el labortano, así como el vizcaino en los situados desde Vergara para arriba.

Aurreko atalean Bonaparteren dohai nagusienetarik bat, datu-biltzaile handia izatea, goratzerakoan Azkueren izena agertu da. Izan ere, Azkue izan baitzen Euskal Herriko hizkuntz datuen bilketari dagokionez Printzearen lana gainditu zuena (cf. Yrizar 1981: I, 124). Azkueren lan eskerhari, ordea, izan da dialektologiaren ikuspegitik 'baina'rik jarri dionik. Esaterako, Mitxelenak (1964: 7, eta 1981a: 326) adierazi zuen Azkueren lan horietan berak propio bilduriko gaiakin batera bazirela iturburu eta egiazkotasuna zalantzazkoak zituztenak. Era berean, Bizkaiko aditzari buruzko Azkueren azalpenak teoria garbizaleen eraginez jasandako murrizketa ere aipatzekoa da (Mitxelena 1970: 21), ez baitu *rekonstrukzioa* egin, *restaurazioa* baizik. Ondorioz, Mitxelenaren eritiz (1964: 7), dialektologiari buruzko ikuspegiari dagokionez Azkuek ez dio *edukiko* Bonaparterekiko konparazioari.

Testuinguru nagusia hori delarik, Azkueren aipua Hondarribiko hizkerari buruz batez ere hiru lan nagusitan bilatu ditugu: *Diccionario vasco-español-francés*, (DVEF), *Morfología vasca* (MV), eta azken honen eraskin modura argitaraturiko *Conjugación del Verbo Guipuzkoano* (VG). Badakigu badirela Azkueren lanetan Hondarribiari dagozkion beste aipamen batzu, nahiz *Cancionero popular vasco*-n, nahiz *Euskalerraren Yakintza*-n. Baina liburu horietako gaiak, hitz pare bat izan ezik, Hondarribiko hizkeran onduak ez direnez, ez ditugu azterketa honetan erabili.¹⁰ Horiez gain, azaletik ikusia dugu Euskaltzaindariaren Azkue Bibliotekako *Flexionario del verbo de dialectos orientales y subdialectos nabarros* eskuizkribua, baina beste baterako utzi beharko dugu eskuizkribu horren eta VG-ren arteko erkaketa. Bestelako lanetan, Azkuek Hondarribikoaz aipamenik egin badu, hona bildu dugu.

3.1. Azkueren sailkapena eta Hondarribiko hizkera

Azkuek Hiztegiaren hitzaurrean (1905-6: xxvi-xxvii) eman zuen euskalkien sailkapena. Bonaparterekiko alde nabarmenena hiru zuzenketa dira: erronkarierari euskalki maila eman zion, alde batetik, eta bestetik, goinafarrera eta behena farrera bi euskalkitzat hartu zituen, bina azpieuskalkirekin, Iparraldekoa eta Hegoaldekoa goi-

(10) *Cancionero Popular Vasco*-n Hondarribiari buruzko aipamenak 161, 281, 547, 778, 790, 818, 819, 1021 eta 1142. orrialdeetan ageri dira. Hala ere, ez digute bertako hizkera ezagutzeko paradarik eskaintzen, batetik, lapurtera, gipuzkera eta bizkaierari dagozkien ezaugarriak ageri direlako, eta bestetik, traskribatzeko moduak bertako balizko fonetismoak jasotzeko aukerarik ematen ez duelako. *Euskalerraren Yakintza*-n Hondarribiari buruzko aipamenak honako ale eta orrialdeotan ageri dira: I: 41, 48, 201, 209, 378, 388 eta 408. IV: 82 eta 166. Hiztegiari dagokionez, Hondarribikotzat ematen du *ixakurra uluka ari da* adierazteko egun ere erabiltzen diren *audika* eta *antzika*-ren testigantza.

nafarrerak, eta Ekialdekoa eta Mendebalekoa behenafarrerak. Honek, Hondarribiko hizkerari dagokionez, eta Bonapartek izendaturiko Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerari dagokionez ez du ondoriorik, non eta ez den bigarrena azpieuskalki izatetik aldaera izatera pasatzea. Hortaz, Azkuek ere Hondarribiko hizkera (baita Irun, Lezo, Oiartzun, Arano eta Goizuetakoak ere) goinafarreran sartu zuen, hiztegiaren hitzau-reko herrien zerrendan ikus daitekeenez (xxviii).

Guztiarekin ere, Azkuek ez zigun eman hizkera multzo horren lotura edo batasunari buruzko bestelako xehetasunik, Bonapartek eman zuen moduan, adibidez. Azkuek hizkera multzo gisara Gipuzkoako aditza aztertu zuenean aipatu zuen (1932), baina aipamen horretan Irun, Oiartzun eta Hondarribia besterik ez dira ageri.¹¹ Hizkera guztiak elkarrekin biltzen dituen argibiderik ezean, Hondarribia, Irun eta Oiartzungo hizkerez mintzatzeko erabiliriko deiturak aipa daitezke aski esanguratsuak direlakoan: *variedad dialectal nabarra de I. F. y O., dialecto nabarro de la frontera, variedad nabarra del G., los pueblos de la frontera*. Baina maiztasunari dagokionez, erabiliena *subdialecto nabarro de la frontera* deitura da. Zalantzarik gabe, Azkuek deitura horiek erabiltzen zituenean Bonapartek adierazitako Nafarroarako isuria eta hizkera horietako aditzaren batasuna azpimarratu zituen.

3.2. Azkue eta Hondarribia

Bonaparteren lanean bereziki nabarmendu izan den alderdia Printzeak eratu berebiziko lankide-sarea bada, Azkuerenean behin eta berriro azpimarratu ohi da berak herriz herri egin zuen bilketa-lan ikaragarria. Hondarribikoari dagokionez, bat dotoz, hala bere testigantza aditz bilketaz aritu zenean (1932: 7): “Las flexiones de Irún y Fuenterrabía las recogí del pueblo personalmente”, nola bestek hitz egin duenean, kasu honetan Artolaren (1981: 299) oroitzapena:

Azkue haundíya heméndik ibílli zen ez gutxi ta bai asko. Aita Jesuita Lhande ere baita. Nik biyéri meza lagundu niyotén behiñ baño gehiágotan ttikiya nitzénian; (...) Don Silbéstre Muñagorri, Azkue'ren adiskide haundíya zen; honen etxían egíttien zuen ló heméndik zebillela.

Hala ere, Mitxelenak dioskunez (1970: 22), Azkuerengan ere ikus daiteke Bonaparteren eraginaren beste alde bat, alegia, Azkuek Printzeak bezala berriemaileak deitzen baitzituen berarengana datuak eman ziezazkioten.

Hondarribira aditza biltzera etorriko zen noizbait, Mendibururi buruz mintzo zelarik gogorarazi zuenez (Azkue 1927: 124)

Giputz-aditza alik osoroen biltzeko, eguberri-aurreko batzar baten, eritzia eskatu nizuten batzarkide maiteoi: ea, onetarako, Irun-Oyartzun-Ondarribi alde orretako

(11) Guztiarekin ere, Gipuzkoako hizkera-multzo ezberdinez mintzo da, Larramendiren *Corografía*-z ari delarik (1934: 7):

Beste yakingai barzuen artean Eliza emen nola zegoen erakusten digu Corografiak. Urte aietan nolabait bikoitza zan Gipuzkoa Elizaz; berreun urte lenago irukoitza, izkeraz zegoen eta dagoen bezalaxe. Gipuzkeraz itz egiten duten erriak, (itsaso ta erdi-aldekoak) Iruñian zuten beren Gotzaina; Bizkaieraz mintzo diranak (Elgoibar, Eibar, Soralue, Bergara, Arrasate ta Leniz-ibarreko uri ta auzotegiak) Calahorrako Apezpikuaren ardurapean zeuden; Errenteria, Lezo, Ondarribia, Irun, Arantzu [sic] ta Oyartzunek Bayonan zuten beren Elizburua.

adizkiak alkartzea bear bearreko lana edo beintzat egokia zeneritzazuten ala ez. Baietz erantzun zenidaten, Bonapartek Goinapartzat zedukan izkelki ori beste Giputz askoren adizkiai gaineratzea egoki izango zela. Orduan, Nafarroaldeko uri orietara yoatea udaberrirako naiz udarako utzirik, Mendibururen adizkiak biltzeko asmoa artu nuen.

Zein eta zein dira, bada, Azkueren Hondarribiko berriemaileak? Hiztegiaren hitzaurrean biziki maite zituen berriemaileen bilkurez mintzatu zen (1905-6: x). Partaideen artean hondarribiarrik ba ote zen ez dakigu, baina laguntzaileen zerrendan beste xehetasunik gabe, “un pescador de Fuenterrabía”ren albistea eman zuen. Aditzari dagokionez, eta arestian aipatu *Flexionarioaren* arabera, Zeledonio Agirre eta Agustin Etxaide izan zituen berriemaileak, hirurogeitabat eta hirurogeitazortzi urtekoak. Horiei erantsi behar diegu ezezaguna dugun emakumezko bat, Portu auzokoa, arrantzale familiakoa, beraz (1932: 54): “Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak farra eitten dute au arittuta* (los de la calle (los terrestres) suelen reírse al oír esto;”

Bestalde, Hondarribiko hizkera ezagutzeko aukera handiegia eskaintzen ez duten *Cancionero popular vasco*-n eta *Euskalerrriaren Yakintza*-n eman zuen beste zenbait berriemaileen albistea. *Cancionero*-n Zenon Ayestaran, Higinio Salaberri eta berriro “un pescador de Fuenterrabía” aipatu zituen. Bigarren obran aurreko arrantzalea agertzeaz gain eman zuen lehenengo alean Presentación Etxeberria Ezenarrioren izena.

Hortaz, Azkuek izan zuen Portuko hizkera ezagutzeko parada —Gipuzkoako eta Bizkaiko hainbat herritan egin zuen moduan (1905-6: xi)—, eta hizkuntz ezaugarriak ematerakoan adierazi zuen behin baino gehiagotan auzo horretan jasoak zirela. Alde horretatik, Bonaparteren lekukotasuna zehazten ere laguntzen du, azken honek ez baitzuen horrelako argibiderik eman. Bährrek ere, zenbait erantzunetan (*duzia*, 1926: 101; *tiñigun*, 1927: 444; *dakizia*, 1928: 307) eskaini zuen auzo horren aipamena.

3.3. Hizkera mailaz maila

Azkuek Hondarribiko hizkerari buruz hobekien landu zituen atalak aditza eta hiztegia dira. Hala ere, ezin da ahantzi azentuari eta genitibo-datibo pluralei buruzko argibide interesgarriak ere eman zuela.

3.3.1. Fonetika-Fonologia

3.3.1.1. Azentua

Azentuari buruz egindako lehenengo aipamenean Bidasoako azentuaren berezitasuna azpimarratu zuen, bere indarra eta genitibo pluraleko formaren iraupenarekiko lotura adieraziz: “El acento tónico, más fuerte en la cuenca del Bidasoa que casi en todas las demás de Euskalerrria, habrá servido de sostén a ese elemento: *idiakentzat*, *arrebákena* [sic].” (1923: 298, 2. oharra).

Handik urte batzutara (1930: 284) berriro mintzatu zuen Bortzirietako, Irungo eta Hondarribiko hizkeren azentu tonikoaz. Azentu mota hori azaltzerakoan gaztelaniazkoaren intentsitate bera zuela, *zoritzarrez*, esan zuen, eta Bortzirietakoak hitzaren baitan ez zuela mugarik esan zuen, alegia, hitzak oxitonoak, proparoxitonoak... izan

zitezkeela. Hondarribiko eta Irungoa aurrekoen tankera berekoa zela esan ondoren bi hizkera horien arteko ezberdintasuna finkatu zuen *txokolatea* hitza erabiliz, baina datuak biltzerakoan, edo argitaratzerakoan, izandako akats baten arabera, alderantziz eman zituen. Alegia, Irungo formatzat *txokolátia* eman zuen, eta Hondarribikotzat, *txokóoltia*. Bereizketa hala izango ez zela pentsatzera bulkatzen gaituzte berriagoak diren datuok: Artola (1981: 302): “*Txokóltia* esaten dute irundarrak. Guk *Txokolátia*”, edo Hualde-Sagarzazu (1991: 148). Mitxelenak (1957-58: 225) Azkue aipatzen duelarik haren datua eman zuen.

3.3.1.2. [x]

Azkue (1905-6: 376) bat etorri zen Bonapartek adierazitako [x]-ren ebakerari dagokionez, eta Irun eta Hondarribian igurzkarri belarea ahoskatzen zela idatzi zuen. Kontsonante horren aldaera bat, [x] > [f] ageri da *joan* aditzaren zenbait adibidetan: *juaki gara, faki gara* (1923: 7-8); *fa, fua, faz, fuaz* (1932: 54). Aldaera hori, gainera, arrantzaleen hizkerarekin lotu zuen. Hondarribiko hizkeran aldaketa fonetiko horren lehenbiziko lekukotasuna dugu Azkuek emandakoa. Geroztiko testigantzetan ere agertuko da: Artolak (1981: 301), Etxaburuk (1981: 310) eta batez ere Letamendiak (1990a: 45) —gertakaria beste zenbait hitzetara zabaldua dela adierazten du— ematen dute horren berri.

Ezaugarria Portuarekin lotu bada ere, egun ezin da horrelakorik esan, eta herrian aski hedatua da. Badira, batez ere arrantzaleen artean ezpainhorzkarria bakarrik erabiltzen dutenak, baina beste auzoetako hiztunei bi ebakerak entzun dakizkieke: *badákizu fán den urtían* (edo *fandenurtían*) *fán nitzéla* eta *nóra jwáki da ama?* Eta arruntak dira *Jwakíñ / Fakiñ, Jwaníto / Faníto* eta *Famótenia / Jamótenia* ebakerak.

Hedadura gogoan, ezaugarri hori ezin da euskalki jakin batekotzat eman. Mitxelenak aski garbi zehaztua duenez (1977: 173), badugu *joan*-en *fan* aldaera geografikoki hurbil ez dauden hizkeretan: bizkaieraz Eibar, Elgeta eta Sorraluzen; gipuzkeraz Altsasu, Olazti eta Etxarri-Aranatzen; goinafarreraz, Hondarribian; aezkeraz; zaraitzueraz eta erronkarieraz Bidankozen, eta *fuan*, Sorraluzen eta Oñatin.

3.3.2. Morfologia

3.3.2.1. Izenaren morfologia

3.3.2.1.1. Deklinabidea: datibo eta genitibo pluralak.

Azentuaren atalean ageri zaigu Azkueren arreta ere bereganatu zuen deklinabide-auzia: Bonaparteren arabera Irungo eta Hondarribikoak ziren *gizonaki, gizonaken* aldaerak. Azkuek Bonapartek adierazitakoak zehaztu zituen, antzinatasunaz eta hedaturaz bereziki. Azkuerentzat (1923: 328) aurreko egileengandik zetorkion usteari jarraikiz, datibo eta genitibo pluralako aldaeren artean zaharrenak horietatik ziren, nahiz eta ez zuen aho betez adieraziko: “*Gizonaki* a los hombres, usada hoy sólo en cierta variedad de AN, parece ser la forma más antigua”.

Jatorriak ez du dudarik: izena+ mug. pl.+ kasu-marka: *idi+ak+entzat*, edota (1923: 327) Hondarribikotzat eman zuen (baina ergatibo pluralaren markari begira-

tuta teoriaren aldetik soilik onar daitekeen aldaera analogikoa) *gizonakek*. Adibide franko eskaini zituen MV-n zehar: *gizonakek, gizonakeri, gizonaken, gizonakentzat; zubiakkek, zubiaki-zubiakeri, zubiakken; biakentzat; dakitenaki...* eta baita plural hurbilari dagozkion *gizonoki, gizonoken*. Horien artean Bonapartek aipatua ez zuen *-er-* epentetikoz hornituriko datiboa ageri zaigu. Oker ez bagaude, aldaera horren lehenbiziko testigantza dugu. Azkuek aztertua zuen lehenago (1905-6: 455) auzia baina ez zuen aldaera horren adibiderik eman. Epentesidun aldaera Azkuek aipatuz geroztik oso arrunta da Hondarribiko lekukotasunetan: *EI* (Echaide 1984: 201), Artola (1981: 295 eta 303); Etxaburu (1981: 307) eta Hualde-Sagarzazu (1991: 141). Zenbaitetan aldaera bakarra da, beste zenbaitetan *-aki-* rekin batera ageri da.

Antzinatasunari dagokionez, Azkueren iritzia aldaera hauen aldekoa zen arren, bestelakoa da Gavelez geroztiko ikuspegia, Irigoyenek adierazi duenez (1987: 222 hh). Izan ere, Gavelek (1929: I, 53) Hondarribikotzat eta Irungotzat jotzen zen aldaera fonetikoki berriagoa zela erakutsi zuenetik, bat datoz egileak (Lafon 1950: 306, Mitxelena 1960) berritasunaz denaz bezanbatean.

Hedaduraz, Bonapartek Irun eta Hondarribikotzat jo bazituen, Azkuek aldaera horien eremua Ekialderago ere zabaldu zuen. Hiztegian (1905-6: 455) aurreko herriez gain Baztan, Lesaka eta zehaztugabeko beste herriren bat sartu zuen —Baztango erakusle baten adibidea ere emanez: *ekena*—. MV-n (1923: 7), ordea, ez zuen Baztanen aipamenik egin. Hortaz, Azkuek tasun honen arabera ere Bidasoaldeko hizkeren batasuna azpimarratu zuen. *EI*-ren emaitzak (Echaide 1984: 201) datiboari dagokionez bat datoz orohar Azkuerekin: Bera, Irun eta Hondarribiko erantzunak ematen dira bertan —eta Etxarri Aranatzek *gizonaki*—. Holmerrek (1964: 67 hh) Arantzako adibideak eman zituen. Mitxelenak (1977: 390, 19. oharra) Campiónen *Orreaga* baladaren Berako itzultzaileaz baliatuz emango du genitiboaren antzeko aldaera baten adibide pareta (*otsúbkin, ardiyekiñ*). Irigoyenek (1987: 129) Berako egungo lekukotasuna berretsiko du *itxiakeri* emanez. Beraz, Azkuek adierazitako bidetik ditugu geroztiko lekukotasunak. Auzi honetaz eta Hondarribiko egungo erabileraz ikus Letamendia-Sagarzazu 1991.

3.3.2.2. Aditz morfologia

Azkuek Hondarribiko aditza bereziki aztertu zuen, Gipuzkoako aditzaren bilketari zegozkion azkeneko herriak Hondarribia, Irun eta Oiartzun izan zirelarik (1932: 5). Azterketa eta emaitzen azalpena fidagarria ote den zalantzari Mitxelenak (1964: 7) Gipuzkoako aditzari buruz egindako baieztapenarekin erantzun dakiok, alegia Gipuzkoako aditzari buruzko lana Bizkaikoari buruzkoa baino fidagarriagoa dela, lehenbizikoan aditzari buruzko bere teoriak alde batera utzi baitzituen. Hala ere, argigarria da Bährren testigantza (1926-1935) 'solecismo'aren berri izateko.

Azkuek VG-n Hondarribia, Irun eta Oiartzungo aditza batera aztertu zituen arren, Hondarribikoaz adierazitakoaz arituko gara. Beste aldetik, eta Bonaparteri buruzko atalean egin dugun bezalaxe, Azkuek Hondarribikotzat emandako ezaugarriak —batez ere VG-ren sarreran (1932: 5 hh)— eta berak eman ez baina geroztiko lekukotasunetan Hondarribikotzat agertu ohi diren beste zenbait ere jorratuko ditugu.

3.3.2.2.1. *-ki* atzizkia

Bonapartek aipaturako *-ki* morfemaren berri zehatza ematerakoan, Azkue ordura arte ezezaguna zuen erabilera batez mintzatu zen (1932: 7): adizki trinkoen ordez 'puntukaritasuna' (cf., *EGLU II*, 149) adierazteko erabiltzen diren adizki perifrastikoetako *-ki* morfemaz. Hondarribiko hizkeraren ezaugarri nagusi modura aurkezteaz gain, arrantzale auzoko erabileratzat eman zuen:

La tercera acepción que el sufijo *ki* tiene en el Diccionario formando cierto gerundio con los infinitivos, la oí en Fuenterrabía entre pescadores, con un matiz especial, que creo no figura ni en la obra arriba citada ni en el tratado de Morfología Vasca. En vez de *nua* o *banua* dicen aquéllos *juaki naiz* y algunos *faki naiz* significando yo voy, *juaki gara* vamos y aun sin el auxiliar en frase como *oraintxe juaki* ahora se van. También dicen *elduki naiz* y *elduki gara* por vengo y venimos. Locuciones muy oídas en Basaburua y Cinco Villas. Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak fàrra eitten dute au arittuta* (los de la calle (los terrestres) suelen reírse al oír esto (...)).

Azkuek ezagunak zituen aspalditik (1905-6: 483) 'cierto gerundio' gisara izendaturiko *izaki*, 'habiendo sido' erako adizkiak. Handik urte batzutara (1923: 235) 'modal' deitura ezarri zien, *izaki*-ren gaztelaniazko ordaintzat 'siendo' emanez. Morfemaren jatorria ere proposatu zuen *-ki* modala *-ik* morfemaren metatesia delakoan, *izanik*-etik letorke *izaki*, alegia. Lekuonak, bere aldetik (1956: 145 hh), Oiartzunen adbertsatibo kutsuko infinitibo modura erabiltzen dela diosku (*egitten ariki, ta bukatu orduko onik* ez) eta Nafarroa Garaian badela infinitiboaren beste erabilera bat (*badijuaz juaki*). Lafittek (1979: 253) ere *egoki zagon* ematen du 'il ne bougeait pas' itzulpenarekin.

Azkuez geroztiko Hondarribiko testigantzetan badugu morfema horren erabilearik. Holmerrek (1964: 218) *izaki* eman zuen Hondarribian arruntzat, baina Azkuek aipatu 'modal'-aren erabileran, gaztelaniazko 'siendo'-ren ordain modura. Badugu puntukariaren erabilera Artolaren mintzaldian zehar (1981): *eldúki yaz* (301), *fákiyaz* (301), *uráyek izáki ziren* (301). Etxaburuk (1981: 306) Hondarribiko hizkeraren berezitasun nabarmenetako bat izendatu zuen orainaldiari eta iraganari dagozkien adibideak emanez: *joaki naiz, joaki nitzen*.

Gure datuen arabera egun oso bizirik dago morfema hori Hondarribian, batez ere puntukaria adierazteko. Portuan, Klean eta Baserrian entzuten da, *joan / fan, ibili, heldu, etorri, izan, egon, ari izan, bizi, ekarri, eman* ('eraman') aditzei erasten zaielarik. Dena den, ez dute hiztun guztiek berdín erabiltzen: *izaki* eta *e(g)oki*, adibidez, moduzko gisara arruntak dira, ez, ordea, puntukari gisara; eta *biziki* batzuk erabiltzen dute, eta beste batzuk ez. Hona zenbait adibide arrunt: *píxkan píxkan gótti fáki da; býek juáki giñén; ók birían galdúta ibílki ttuk!; mendítik eldú(ki) geréla, ór agértzen da guré lagúna; itxéra fan ta búeltan etórki da; emáten du alfónbra jóka áiki (eta ariki) delá; ganáduak eztú bátere aldérdi ónik ekárki basérrirako; ník emáki du goya [soziedadea] déna, kóntua(k) ník emáki ttút. Eta ník ezníken usté biñon orrék dírua izáki ta gú inpromátu!; gú patxára éerrian e(g)óki bai, eta bitártian grúak emán kótxia!; Frantxítika áurreko aldian biziki ta ézta konturátуре!*

Puntukaritasuna adierazteko adizkien hedaduraz, ikusi dugu Azkuek Hondarribia, Bortziriak eta Basaburua aipatu zituela. Behenafar-lapurteraz ere ezagunak dira, Lafitte (1979: 339 hh) ere gogoan hartzen badugu. Garatek (1988: 137) Goizuetan, Amaiurren, Itsasun, Behenafarroan eta Zuberoan jaso ditu lekukotasunak. Modalaren hedaduraz, Bonapartek lapurtera aipatu zuen. Azkuek goinafarrera (1923: 235) eta Lekuonak (1956: 145 hh) Oiartzungo adibideak eman zituen. Xenpelarrek ere behin erabili zuen bertsoetan: *badute milla aitzaki / gaztiaguak izaki* (Zavala 1981: 244) eta Garatek (1988: 137) Goizueta, Sunbilla, behenafarreraz eta Itsasuko adibideak eman ditu. Nolanahi ere den, orain arteko testigantzek morfema honen erabile-ra Ekialdeko zat ematen dute.

3.3.2.2.2. Adizki laguntzaileak

Adizki laguntzaileetan garbi ikusten da joera hori: *gara, zara, zaate-zaazte* (1932: 10); *dut, dugu, ttu, ttuzte* (1932: 74, 76), eta Nor-Nori-Nork sailean, pluralgileaz mintzatzerakoan ikusi berri dugunez. Iraganean *nuen, niñuken, zenuen* (1932: 114) ditugu. Nor-Nori sailean *zatt* (1932: 20) (cf. *il tzatt*, Bähr *EI*, 28).

Bonaparte baino lehenagoko inguruko testigantzak (Hondarribia 1778; Irun 1783 eta Irun-Hendaia 1831-32; cf. Letamendia-Sagarzazu 1991), bat heldu dira, orohar, Azkuerekin. Ondoko lekukotasunetan, Bähr (1926-35) aurrekoekin bat datorren arren, Holmerrek gipuzkerazko adizki ugari eman zituen (1964: 79 hh). Artola ere gipuzkeraren eraginaren lekuko da: "Du, dut, badugu. Elízan "Sinisten det Jaungoiko Aita guttiz poderoso". Ta, orain dut esan bihar dela agindu duténian: Sinisten det, Sinisten det! goyerritárrak bezela." (1981: 301).

Ez zituen, ordea, Holmerrek bertan jasotako gipuzkeraren bezainbeste adizki erabili. Egungo erabilera, alde horretatik, hurbilago dago Artolarenetik Holmerrenetik baino. Bestetik, Azkuek ez zuen eman lehen aipatu Bonaparteren *idiotisme marin* Hondarribiari buruzko aipuetan. Horrek, ordea, ez du esan nahi garai hartan arruntak ez zirenik horrelako gertakariak. Bährrek bi aditz nahastekaren berri eman zuen. Lehenengoa, Nor-Nori-Nork sailean: Nori *niri* denean bi eratako adizkien erabilera omen zen: *diak / nak, ttiak / nazkik* (1926: 373), *zian / nazun* (1934: 70). Datiboa *guri* zenean, *diguk / gattuk*, baina objektu pluralarekin, *ttiguk* (1926: 377). Bigarrena, Nor-Nork sailean: orainaldiko bigarren pertsonetan: *diet, diñet! / yat?, zattut / dizut!* (1926: 393); iraganean, *nittuken / ziaken, gittuken / ziuken* (1935: 123), baina *niken!, nizun* (1935: 127).

Ondoko testigantzetan ere izan da horien berri. Aski argi adierazi zuen Artolak (1981: 300):

Urbildu nitzen, ta nik... "Attak esan nau", ta Zápla! masálleko aundi bat emán-tzian. Bere boza loríyakin: "Aitak esan DIT" esaten zuela. Nik, negar egiñ, jakiña. Andik berrogei urtéra, gutxi gora-bera, konturátu nitzen zérgatik emán zirán masállekua. Múñetaraño sartúak ttugú ondarrabitárrak: "Ikusi diot, zuri ikusi, esan nau ta olakuak" Ta okérregua déna kosta egítten zaigu ondo ikasten.

Holmer (1964: 87, 161. oh.) ere ohartu zen gertakari horretaz, eta zabalagoa zela adierazi, *irudi'cen nau* atzizkiak mintzatzerakoan:

Por *iruditzen zait* "se me parece". En Fuenterrabía y otras partes ya no se usan ciertas formas con objeto dativo sino que son remplazadas por formas con objeto directo, quizá por no ser distinguidas formalmente las dos construcciones en español.

Egun ere joera horiek oso bizirik daude (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

3.3.2.2.2.1. Singularreko 2. pertsonaren y-

Azkuek (1932: 5) Hondarribia, Irun eta Oiartzungo aditzaren berezitasun azpimarragarriena *hi*-ri dagokion *y*- zela adierazi zuen:

Lo que más me choca en la conjugación de estos tres pueblos es la presencia de un elemento personal de conjugación desconocido absolutamente en los dialectos B y G, como también en muchas variedades nabarras. Es el objetivo singular de segunda persona...

Hala ere, urtebete lehenago gutxienez (1931: 223) emana zuen, bai hedaduraren berri, bai funtzioaren nondik-norakoak:

Esta *y*, como elemento paciente de segunda persona, figura en flexiones de varias comarcas del dialecto alto nabarro. Aun en Oyarzun, Ondarribia e Irun son todavía corrientes las flexiones *yaz* o *yaiz* eres, *yabil* andas, *yao* o *yago* estás y *yöa* te vas.

Noiz erabiltzen da, hortaz? Azkuek 'objetivo singular de segunda persona' deitura eman eta *hi* Nor denean erabiltzen zela adierazi zuen, nahiz laguntzaileetan nahiz trinkoetan: *yaiz*, *yabil*, *yago*, *ikusi yat* ('haut'), *yaamat* ('haramat'), *yaukat* ('haukat'); baina Irungo eta Oiartzungo zenbait adizkitan subjektua *bik* denean ere erabiltzen zela ageri da: *ikusi yuen-yunen* (I, O), *bayakien-bayakiñen* (I). Ez da horietan, ordea, Hondarribian erabiltzen: *zuken-zunen*, *bazakiken-bazakiñen* (H).

Jatorria ere adierazi zuen Azkuek. Bere ustez, *yi* izenordainaren arrastoa zatekeen, eta *ni*-k bere arrastoa utzi zuen bezala *yi* izenordainak ere utzia izango zuen *y*-, nahiz eta hiru herri horietan ez zen *yi*-ren arrastorik. Bestalde, halako hipotesi bat ere eman zuen konparazioa eginez, bigarren pertsonako izenordainari zegokionez, eta *-i*-adizkietan noiz sartu zen azaldu nahian (1924: 595):

Según Bonaparte (*Le Verbe basque* XI-48), el orden cronológico de cambio de consonantes en los demostrativos aislados es *k*, *g*, *h*; es decir, que primero se dijo el hoy roncalés *kaur* y salacenco *kau* este, luego el aezkoano *gau*, más tarde *hau* (BN, L, S), y por fin *au* (AN, B, G). Si cupiera este proceso en el pronombre de 2ª persona, de tal modo que a la actual *i* hayan precedido el roncalés *yi* y el ultrabida-soano *hi* y a éstos un *ki* hoy desconocido, en tal caso, cuando se inició su intromisión en flexiones verbales, hubiera sido mucho más difícil su aceptación y punto menos que imposible, por cacofónica.

Beste jatorri bat ere aipatu zuen. Bizkaian *Santa Ageda*, *Santa Yageda* kantatzen zen bezala (1931: 223) edo *ai ori begi ederra* kantan *gauza yoberikan* ebakitzen zen bezala (1924: 630), hau da, bokalarteko 'vocal deslizante' *gisara* (1905-6: 377), ez ote zen sortuko *y*- hori. Proposamena baztertu zuen inguramendua gogoan harturik:

Santa Ageda esaten da perpaus hasieran edo kontsonante baten atzetik, eta aldiz, adizkiak kontsonante ondotik ere *y-* eta guzti ebakitzen dira.

Hondarribiko beste zenbait testigantzatan agertu ohi da *y-*dun adizkirik. Bährrek *yao*, *yua* (eta *gua*) (1929: 336), *yabil* eta *eldu yaiz* (1930: 577) eman zituen. Hala ere, Azkuek bezala iragankorraren iraganean *zuken* eta *zunen* eman zuen (1931: 248). Eta Artolak (1981) *fáki yaz*, *eldúki yaz* (301) eta *zárragua yaz* (302).

Hedadurak sortarazi zuen Azkueren harridura, Bidasoako muga inguruko herrietan entzun baitzuen Erronkari, Aezkoa eta Zaraitzuketzat zuen gertakaria. Hortaz, aipatu ezaugarrian ere ikus zitekeen Nafarroarako isuria. Azkueren lekukotasuna nolabait berrestearren erants dakioke Holmerrek (1964: 90) Bortzirietan jasotakoa: Arantzan bildu baitzituen orainaldiko *iago* eta iraganeko *iagon*.

Hondarribiko egungo erabileran *y-*dun adizkiek indarrean diraute: *nóra fáki yaiz?* eta *nóra guá* (eta *yuá*), *zé arí yaiz?*, *nóiz etórri yitzén?*, *í trankíl yagó* (iraganean *yitzén* eta *yagón*), *zé yabíll?* (iraganean *yabillén*). Baina iragankorren iraganean Azkuek eta Bährrek bezala, *ík emáki zukén /zunén*.

3.3.2.2.2.2. Ergatibo eta datibo pluralaren marka: *-zia*

Azkuek ere jaso zuen morfema hori Hondarribian: *duzia*, *ttuzia*, *gattuzia*, *dakizia*, *zenakizian*, *ttiozia*, *naukazian*, *ttizia* (dizkizue). Hala ere, lehenxeago Bährrek emanak zituen beste zenbait testigantza: *ttuzie / ttuzia ?* (1926: 105); (1926: 393) *diziat*, *dizia*, *diziagu* (eta *dizutegu*), *dizia* (nork: haiek); (1931: 264) *nizian* (eta *nizuten*), *zizian*, *genizian*, *zizian*; *nittizian*, *zittizian*, *genittizian*, *zittizian* (haiek-zuei-haiek). Lehen aipatu dugunez, bai batak bai besteak txistukari bizkarralbeolareaz idatzi zuten, eta ez Bonapartek bezala, sabaikariaz. Grafia ebakerarekiko egokia ote den ikusteko, gogoratu Azkueren erizpide bateratzaileez (1905-6: xxv-xxvi).

Azkuek eta Bährrek morfema horren erabilera Portuketzat eman zuten. Azkuek Irungo hizkerarekiko bereizketa adierazi zuen (1932: 78):

En Ondarribia en vez de *duzute*, *gattuzute*... etc..., dicen *duzia*, *gattuzia*. Hablando de ello uno de mis colaboradores dijo: *Irúndarrak farrá eitten dióte Ondarrabiako ZIA óni*: los iruneses se ríen de este *zia* de los de Fuenterrabía.

Eta Portukoak dira jasotako adibideak (1932: 117, 122). Bährrek (1926: 101) ere bai. Artolaren mintzaldian (1981) ere morfema hori Portuko hizkerarekin lotzen da: "Altxa zemiziá. Altxa zemizuté. Guázemizia. (...) Zueki esan diziá? Ba dizia? Bada-kizia?"

Egun, Portuan erabiltzen da, *-zié-*rekin batera. Kalean eta baserrian ere arrunta da, *-zuté* ere entzun daitekeelarik. Beste aldetik, txistukarien neutralizazioa dela eta behar den moduan aztertze dago nolakoa den morfema horretan ebakitzen dena.

3.3.2.2.2.3. Objeto plurala: *-it-*

Azkuek Gipuzkoako herri gehienetan Nor-Nork saileko aditzetan objetu pluralaren marka palatalizatua agertzeari arrunta bazeritzon ere (1932: 76) —nahiz eta gustokoa ez izan—, muga inguruko herrietan *ttut*, *ttuk*, *ttun* jaso zituen. Beste aldetik, gipuzkeratik aparte eta Nafarroako zenbait eskualdetara hurbiltzen zuen

joera aipatu zuen: Hondarribia Irun eta Oiartzunen (nahiz eta herri horretan *dizkiat* modukoak gehiago entzungo ote ziren idatzi) objetu plurala Nor-Nori-Nork sailean *-it-* (“aunque ya muy metamorfoseado”, 1932: 103) da. Baina are harrigarriagoa iduritu zitzaion kausa desagertuta ondorioak jarraitzea (1932: 103-4):

Mientras en varias zonas nabarras se oyen hoy mismo íntegras tales flexiones, en esa región fronteriza ha desaparecido la sílaba inicial *di* quedando ¡¡ cosa muy curiosa !! sólo su efecto fonético, la palatalización de la *t* inmediata. Es el primer caso, que me ofrece la memoria, de ver derribado un axioma filosófico. *Sublata causa tollitur effectus* dice el axioma; y en las flexiones que se expondrán a continuación la causa, es decir, la sílaba *di*, está suprimida; y sin embargo subsiste su efecto que es la palatalización de *t*.

Eta orainaldiko paradigma osoa (1932: 104) agertu ondoren (*ttiak*, =dizkidak), *ttiót*, *ttiet*, *ttitt*, *ttigu*, *ttizia*, *ttiozia*, *ttizute*...) —iraganeko adizkirik ez zuen eman— Larraun haranean horrelako adizkiak erabiltzen zirela ere esan zuen.

Bonapartek ez zuen erreparatu morfema horretan Hondarribiko hizkeraz mintzatzerakoan, eta adibide bakarrean adierazi zuela ikus badezakegu ere, lehenengo silabaren ezabaketarik ez zuen aipatu: *dityuste* (1877a: 155). Iparraldeko goinafarraz, ordea, *ttu* eta *ttio* (baita Hegoaldeko nafarrerarako) (1991: 256) eman zituen.

Hondarribia, Irun eta Hendaiaiko testuetan (Salazar, cf. Satrustegi 1979), Azcùe cf. Ondarra 1987), Irun eta Hendaiaiko 1831-32.ekoak, cf. Ondarra 1990) badugu Nor-Nori-Nork sailean pluralgile horren erabilerarik. Eta 1831-32.az geroztik palatalizazioa adierazita dago. Ondoko testigantzetan (Bähr 1926-35, Holmer 1964: 83, Artola 1981: 299 hh) arruntak dira horrelako adibideak (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

Egun indarrean diraute pluralgilearen aldaerek, bai Nor-Nork sailean (*ttut*, *ttuk/n*, *ttu*; *nittuén*, *zittukén/nen*, *zittuén*), bai Nor-Nori-Nork sailean (*ttiót*, *tti(g)ú*; *nittión*, *nittizun*). Hala ere, azken sail honetan baditugu, hainbat tokitan bezala (cf. Yrizar 1981: II, 356 hh), *-zki-* pluralgileaz hornituriko adizkiak: *na(u)zkiék/n̄*, *na(u)zkií*.

3.3.2.2.3. Adizki Trinkoak

Adizki trinkoen erabilera urria aipatu zuen Azkuek. Euskaraz joera nagusia adizki trinkoen ordeztasunak erabiltzea izan bada, Gipuzkoako nafar hizkerak (Azkue 1932: 93), joera horrekin bat etorriz, ez omen zuten, adibidez, **ion*, *iraun*, *irakin*, *irudi* aditzen adizkirik erabiltzen, edo baten bat erabiltzen bazen, ez zen bertakotzat ematen erabilera hori. Ez da ahantzi behar murrizketarekin, bestalde, bazutela zerikusirik arestian aipatu *-ki* morfemaren erabilerak, eta baita Bonapartek (*eldu naiz*, 1877a: 163) aipatua zuen *etorri*-ren ordeztasunak erabiltzen zen *eldu* aditzak ere (Azkue 1932: 16):

En el subdialecto nabarro de la frontera no se conjuga este verbo [etorri]. Que en dialectos, como BN, R y S, en que por *etorri* dicen *yin* o *xin* o *dxin*, no se oigan *nator*, *dator*... etc., es muy natural. Por el contrario, parece extraño que en esos pueblos fronterizos en que son corrientes locuciones como *i etorri yintzen* tú vinis-

te, digan por "vengo" *eldu naiz* en vez de *nator*. Comprenden, sí, tanto ésta como las flexiones de las demás personas, pero no se valen de ellas, por lo menos en los dos pueblos que no tienen, como Oyarzun, comercio diario con la capital.

Azkue ez da bakarra *eldu* aipatzerakoan: Bährrek (1929: 340) *etorri*-ren trinkoak gutxi erabiltzen zirela adierazi zuen eta orainaldian *eldu naiz* / *nator*, *eldu yaiz*, *eldu dalerdura* [?], *eldu gara*, *eldu zaa*, *eldu zaate*, *eldu dire* / *datozte* eman zituen. Eta alokutiboan *eldu*-ri dagozkionak besterik ez zituen idatzi (1930: 577): *eldunak*, *eldu yaiz*, *elduduk*, *eldugattuk*, *eldu ttuk*. Holmerrek *nator* arruntzat eman zuen Hondarribian (1964: 92) eta adibideetan *datorren urtereño* (F9) jaso zuen. *Eldu*-ren adibideak, berriz, edo ez jokatuari dagozkio (*es eldúki* (F9)) edo beste ezaugarrien arabera gipuzkerazkoekin bat datorren Justiz baserrian jaso zituen (bue'ltan e'ldúselá' (J1) (105), *eldú giñe'n* eta *eldu'sian* ('ziren') (J1) (197)). Artolak *datór* (302) behin erabili zuen, eta Portuko hizkeraz ari zela *eldu*-ren adibide pareá eman zigun: *Eldúki yaz?* eta *Atóz agúro! Egón, eldú naiz* (301). Kamiñazpirentzat ere arruntak dira *eldu* eta *elduki* (1981: 307, 309): *Buruko miña eldu nau. Eldu (elduki) da autobusa*.

Egun, hizkera arruntean *eldú*-ren erabilera erabatekoa da, nahiz *-ki*-rekin nahiz gabe, *etorri*-ren adizkietatik, *-ki*-dunak eta trinkoetako hirugarren pertsona singularrakoa entzun daitekeelarik zenbait esapidetan: *datórren* / *datorrén astían* (eta *eldú den astían*). Adizki hori entzun daiteke aginterako (subjuntibo?) erabilera batean: *dá-tor(re)la náí bádu*.

Beste adizki trinkoen testigantzak ez dira ugariak orain arte. Bährrek *egon* (1929: 336), *joan* (1929: 336), *ibili* (1929: 341), *jakin* (1928: 307), *eduki* (1928: 311), *ekarri* (1929: 328) eta *eraman*-en (1929: 332) orainaldiko paradigmak eskaini zituen arren ez omen zuten denek erabilera bera. *Eduki*-ri buruz, esaterako, "Sustitúyese generalmente por *dut*, *ttut...*" adierazi zuen. Holmerrek *egon* (1964: 90-91) eta *jakin*-en (1964: 97) adizkiak dakartza, batez ere, baina bestelako adibide solterik ere bai: *nembi'l'en* (F6) / *nabi'len* (F6), *sabi'l'en* (F6), (93); *nixua* (F), *dixu'a* (F7), (94); *sua's* (F3), (95); *sixuan* (F5, 12); *gua'semin* (F7); (94); *dava'mat* (F6), *nara'ma* (F7), *da'mate* (F6), (95); *dijo'su* (F), (95); *eme'ncauska't* (Fc), *da'uka* (F), *daukate* (F2), (96). Artolaren hitzaldian (1981), indikatiboari dagokionez, adizki gutxi ditugu: *dagó* (297), *zegón* (299); *nua* (303), *difánian* (296), *dijoakitt* (303); *zebilléla* (300), *etzákit* (296), *badákizute* (302) / *badakiziá* [sic] (301), *dakité(n)* (297); *zezkiyén* (299), *etzékiten* (297). Eta Etxaburuk (1981: 306-7) trinkoen orde z *-ki* atzizkidun adizkiak erabiltzea Hondarribiko hizkeraren berezitasunetariko bat dela adierazi du, aipatu dugunez.

Egun, *jakin* eta *egon*-en indikatiboko paradigmak osorik entzun daitezke, nahiz eta Portuan *jakin dut* perifrastikoak *dakit*-en orde z erabiltzen den. Beste aditzetan *nijwá*,..... *yabíl*, entzuten dira, baina Etxaburuk dioen bezala *ekarki* eta *emaki* ('eramaki') entzuten dira.

Beste gai bati dagokionez, Azkuek azpieuskalkiaren joera jatortzat eman zuen trinkoen iraganeko *-a-* artizkia erabiltzea: *banakien*, *bazakiken/bazakiñen*; *naukan*, *zaukan* (1932: 117, 122), nahiz eta gipuzkeraz (*nakixen*, Itziarren; *nakiyan*, Igeldon) bazen horrelako erabilerarik. Baieztapen horrekin bat *etorri* ziren Dionisio Sagarzazuk *Erizkizundian* emandako *banakiyen*, *balaki* (eta *ezpalaki*), *zabillen* (Bähr EI, 27, 31); ez ordea, Holmerrek berriemaile berari handik urte batzutara jasotako *ba'neki*,

ba'leki, basene'kisu, basene'kisute (1964: 97), beste zenbait ezaugarritan bezala gipuzkerarako joera ageri delarik. Nolanahi ere den, Holmerrenean baditugu bietatik: *nego'n* (Fc), *sego'n* (Fc) / *lsago'n* (Fc), *sauđe'n* (F9) (91); *nembi'len* (F6) / *lnabi'len* (F6), *sabi'len* (Fc), *gabi'lan* (?) (F6) (93); *basa'uskan* (F) (96); *eceki'n* (Fc) / *leca'kijen* (F12), *basekit'en* (F9) (97). Artolaren mintzaldian (1981), gutxiegi badira ere, -e- egiteko joera ageri da: *zegón* (299), *zebilléla* (300), *etzékiten* (297), *zezkiyén* (299).

Egun -a-dunak dira nagusi: *nagón, za(g)ón, za(g)oztén, banákiyen, bazákiken, bazákiyen, bazákitten, zabillen* (zenbait hitzunek)... Hala ere, -e-dunak ere entzuten dira, batzutan hitzun berei, gainera: *ze(g)ón, enékiyen, bazékiken, bazékiyen...* Ikus ditzagun bizpahiru lekukotasun: *zertikan operátua nagón ta; Donostiyan tza(g)ón garájen bátian* [kotxea] / *amabérjiñ orí órduan tzeón mántuakin jantzíta; nik enákiyen nóntzen Kám(p)sa / nik enékiyen itzik eré fán bear tzuénik; Pepíto(k) bazákiyen gú jantzítzen giñéla betí / alkáte zárrak bazékiyen géyo; zértara jó étzakitelako* [apaiz berriek]; *ór ttabillén aldé bátetik béstera.*

Beste aldetik, *joan* aditzaren aginterako *gua / fa / fua* ('hoa') (1932, 7) eta *faz/fuaz* ('zoaz') (1932: 54) adizkiei eman zien garrantzia Azkuek ezaugarri nabarmenenak aipatzerakoan. Aldaerak eremuari dagokionez berezi zituen: *gua*, Irun eta Hondarribian erabiltzen omen zen, eta *fa / fua* Hondarribiko Portu auzoan (1932: 54):

gua por *oa* o *ua* vete, especialmente en Irún y Fuenterrabía. En el barrio de pescadores se valen también de estas curiosas flexiones: *fa* o *fua* vete, *faz* y también *fuaz* vaya usted. Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak farra eitten dúte au arittuta...*

Joan aditzaren aldaki fonetiko ezagun horretaz aritu gara fonetika atalean. Holmerrek (1964: 95) Hondarribian horrelakorik entzun ez bazuen ere, eman zигun herskari belareaz hornituriko adizkia Arantzako aldaeratzat: *i gua_je* (A2,9). Artolak (1981), berriz, *fáz* (298), *fá, fázte* (301). Egungo erabilera entzuten dira *guá, fá* eta *juá* eta *fás, fásste, jwáz, jwáste*.

3.3.2.2.4. *ketu*

Azkuek, *ukan* aditzaren aldaerak ematerakoan, aipatu zuen Etxalarren jasotako -*ketu* laburduraren erabilpena (1924: 516):

Las variantes del segundo [ukan] son: *uken* (Oih.), *ukban* (BN), *ukben* (BN?), *ükben* (S), *ekun* (B-arc, R) y hasta *ketu*, contracción del pseudoderivado *uketu* en Etxalar (AN). *Ekarri ketu dut* 'lo he traído ya antes' por *ekarri ukan (uketu) dut*.

Horren arabera, ez genuke Hondarribiko hizkerari buruzko ezaugarrietan aztertu behar, baina Azkuek geroztiko lekukotasunak eta egungo erabilera gogoan harturik ezinbestekoa da aipatzea. Izan ere, Artolak (*Esku-ártian erabilli izandu dut (ibilli ketu dut) eskuz eskribítutako liburu lorí bat* (1981, 296); *Aitta Dámaso Inrza (...) paisáno jantzia ikúsi ketu dut* (299)) eta Letamendiak (*egin ketu din; arítu ketu diu* (1990a: 42)) aipatu dute. Etxaburuk (1981: 307) eta EGLU-k (II, 464) zehaztu dute erabilera: partizipioari lotzen zaio ohitura adierazteko erabiltzen den atzizkia: *ni juanketu naiz* ('ni joan izan naiz'); *ori guk eginketu dugu* ('hori guk egin izan dugu').

Atzizkiaren jatorriaz Azkuek *ukan*-en sasi aldaera baten laburdura dela adierazi zuen. Zuazok (1988b: 373), berriz, bizkaierazko *-ketan* formaz eta ari dela halako lotura bat proposatu du *-k*-dun forma horien artean. Bietatik Azkuerenak dirudi hurbilena bai formari begiratuta (*uk(b)an* > *uk(b)en* > **uketu* (cf. Artze ibarreko Arrietako *uketu* (Echaide 1984: 259), eta lehenengo silabaren sinkopaz *ketu* (cf. Hondarribiko *kúxi*, *kúxten* ('ikusten') (Letamendia 1990a: 42), bai erabilerari begiratuta (*ukan* eta *izan* ohitura edo aspektu ez burutua adierazteko (EGLU: II, 464 hh). Hala ere, egun erabiltzen den *ketu* aldaera jatorrizko horren arrastotzat jo beharko dugu, Hondarribian ez baita *ukan*-en erabilerarik adizki iragankorrekin —Azkuek berak esana da (1924: 530) Mendebaleko euskalkietan eta goinafarrearen zenbait eskualdetan galdua dagoela—. Beste aldetik, *iragankor* tasuna ere galdua du, aditz iragangaitz nahiz iragankorrekin erabiltzen baita: *ní etórrikétu náiz*, *zúk jánke(')tu duzú*.

Hedaduraz, Azkuek Hondarribiko lekukotasunik eman ez bazuen ere, ikusi dugu Hondarribian arrunta dela. Ekialderago ere zabaltzen da, Azkuek, Lafittek (1974: 155-6) eta egungo zenbait hiztunek Etxalarkoaren berri eman baitigute. Berako testigantza pareta bada: *Erizkizundia*-n *edan ketu balu* (*edan izan balu* baino 'iragana' ageri da (Echaide 1984: 259), eta Iñigok (1981), Bortzirietako erakusleez mintzo denean, *-katu* aldaera eman du hala jasotako lekukotasunetan (*mendi hótan ikusikatu nituen* (45)), nola bere mintzaldian zehar (*Betidantik aditukatu dugu, eta jakin ere ba dakigu, euskara euskalki batzutatik bertzetara biziki aldatzen zaigula* (46)). Garatek ere (1988: 193, 275) Sunbilla eta Goizuetako lekukotasunak ekarri ditu: *ibilkatu dira* (= *ibili izan dira*, *ibili obi dira*) (S); *beti izandukatu dira goizuetarrak eta aranoarrak katua eta zakurra bezela* (G); *etorkatu da* (S), *eskribiketu* (S); *lehenago hautsiketu nuen* (S). Koro Eraso lagunaren arabera, Goizuetan arrunta *izandukatu* omen da, besteak ez.

Hortaz, hedadurari buruzko xehetasunak hobekiago aztertzeke dauden arren, orain arteko lekukotasunei jarraituz, marka honen isoglosak Hondarribitik Nafarroako herri hurbiletara jotzen du.

3.3.3. *Lexikoa*

Azkuek *DVEF* hiztegian hitz bakoitza zein euskalkitan eta zein herritan jaso zuen adierazi zuenez, egin dezakegu Hondarribiko hitzen bilduma.¹² Hala ere, zerrrenda egiterakoan gogoan hartu behar da Letamendiak (1990a: 42) egindako oharra: alegia, uste baino handiagoa da Hondarribiko hitz altxorra, zenbaitetan *ond* laburdura jarri beharrean, Andoaini zegokion *and* ageri baita. Garbia da hutsa hitz ezagun batzuen kasuan: *kurlinka* (itsas hegaztia), *ondarrazpiko* (arraina), *soto*, *ttotta*, *txoil*, *txilko* (cf. *txilko* (Bonaparte 1877a: 162, eta gaur egun) eta *xilko* (gaur egun).

Badu Azkuek Bonaparteren hiztegitxoaren zorrik, Bonapartek emandako hitz gehienak eman baitzituen bere hiztegian. Azkuerena, ordea, altxor aberatsagoa da. Bonapartek aipatu ez zituenetatik gehienak itsasoari lotuak dira (arrain motak, itsasontziaren atalak, arrantzarako tresnak...), baina baita hitz ezagunen Hondarribiko aldaera batzu (*beragiaz*, *eskara* ('euskara'), *gargero*, *guazaita* (eta *padiña*), *guazama*

(12) Eskerrak eman nahi dizkiet J. A. Letamendia eta Karlos Zabala adiskideei bakoitzak bere aldetik burutu *DVEF*-etiko hitzen bilduma erabiltzeko aukera eman didatelako.

(eta *maidña*), *jolas* ('conversación'), *kauka* ('mauka'), *omen* ('hemen'), *ureke* ('oreka'), *zalboi* ('sargori'), eta beste eremu semantikotako hitzak (*alateko*, *alegiak*, *atznai*, *autsiki egin*, *minez* (= 'gaiso'), *padera* ('zartagia'), *prexega*, *tarratarrio* ('diarrea'), *txatxo*), azken hauen artean txori motei buruzkoak ugariak direlarik (*apaiztxori*, *errotatxori*, *kardineru*, *pinpingaratxa*, *ttau*, *txoka*...).

4. Ondorioak

Lanean zehar aipatu ikuspegiek Hondarribiko hizkeraren (eta azpieuskalkiaren) muga-izaera azpimarratu dute, eta horixe frogatu nahi izan dute agerturiko tasunak direla medio.

Larramendik gipuzkerarekiko ezberdintasuna azentuan kokatu zuen, aditz morfologiari dagozkion ezaugarriak (*-en*, *dut*) Beterrikotzat ere eman baitzituen. Berak erabili erizpide nagusi horren balioa geroztiko lanek egiaztatu dute Bidasoaldeko azentuaz mintzatu direnean (cf. Mitxelena 1957-58 eta Holmer 1964). Hala ere, egungo hondarribierak Larramendik proposatu araua ez duela betetzen ere ezaguna da (cf. Hualde-Sagarzazu 1991).

Bonapartek muga-azpieuskalki tasuna frogatu zuen aditz morfologiaz eta lexi-koaz baliatuz, batez ere. Aditz morfologiaren arabera, Hondarribiko hizkera ez dator bat Mendebaleko euskalkiekin (adizki laguntzaileak, *-xia*, *-ki*...) eta lexikoaren adibideetan nabarmena da lapurtera eta goinafarrerarako isuria. Baina badira mendebalari lotzeko ezaugarriak, *-gan*, *bait-en* ordez *-n*, adibidez, eta goinafarreraren baitan gipuzkeraranzko joera adierazten dutenak ([x]). Bada, halaber, eremu geografiko zehatzari lotzeko ezaugarria (datibo eta genitibo pluralak), hedadura aldetik Azkuek Bidasoaldera hedatu zuena. Horiekin batera, badira eremu geografikoak bereizteko balio ez duten ezaugarriak, hala nola, bokal armonizazioak, herskarien aurreko txistukari bizkarralbeolarea apikari bilakatzea eta aditz 'solecismo'. Hortaz, Bonaparten lekukotasunak berak adierazitako *hibridotasuna* berretsi zuen.

Azkuek Hondarribiko, Irungo eta Oiartzungo hizkeren nafar isuria azpimarratu zuen. Hondarribikoa Bidasoaldeko nafar hizkerekin bat dator azentuaren alorrean eta datibo eta genitibo pluraleko kasu marketan —baina [x] ahoskatzen da—, eta Ekialdekoekin, orohar, zenbait aditz tasunetan (*-ki*, adizki laguntzaileak, *y-*, *-xia*, *-it-Nor-Nori-Nork* sailean). Lexikoan, berriz, joera horrekin batera baditugu Gipuzkoako hitz altxorrarekin bat heldu diren lekukotasunak.

Beste aldetik, hiru lan horietako ezaugarriak diakronian zehar agertu izan dira egunera arteko beste lekukotasunetan. 1778.eko Salazarren predikuan adizki laguntzaileetan ageri da goinafarrerarako isuria, eta baditugu Bidasoaldeko hizkeren ezaugarriak (genitibo eta datibo pluralak), bertakotzat eman daitekeen ezaugarriarekin batera (*-xia*). Era berean, ez du Larramendiren aldeko lekukotasunik eman aspektu gertakizuneko marka dela eta, ondoko testigantzetan gertatu den bezala. Beste aldetik, Azkuek geroztiko lekukotasunetan arruntak dira azentuari buruzko aipuak —nahiz eta bat ez datozen Holmer 1964 eta Artola 1981 eta Hualde-Sagarzazu 1991—, datibo eta genitibo pluraleko marken aipamenak eta aditz morfologiari buruzkoak. Hala ere, azken alor honetan gogoan hartzekoa da gipuzkerazko adizki laguntzaileen sarrera (cf. Holmer 1964 eta Artola 1981), sailen arteko aditz-trukaketa nabarmena (cf. Holmer 1964, Artola 1981 eta Etxaburu 1981). Gogoan hartze-

koak ere badira Azkuez gerotzik hobekiago jasotako zenbait joera, hala nola txistukarien neutralizazioa (cf. *Erizkizundia*, Artola 1981, Irigoyen 1987 eta Hualde-Sagarzazu 1991; eta baita Salazar ere), bokalismoaren joera nagusiak (cf. Letamendia 1990a), eta beste zenbait gertakari, *-rko / -sko* sinkopa, (Letamendia 1990a) eta *-ketu*-ren erabilera (Artola 1981, *EGLU II* eta Letamendia 1990a), adibidez.

Orain arteko datuek Hondarribiko hizkera inondik ere agortzen ez duten arren, egungo azterketaren norabide nagusia zedarriztatzen dutelakoan gaude. Bistan da egungo zer-nolakoetara eta noiz-nongoetara egokitu beharra dagoela aztertze-lana. Bilketa ganoraz egingo badugu, ezinbestekoa da, esaterako, auzoen arteko aldeei jaramon egitea, baita hizkuntza estandarra eta irakaskuntza-komunikabideen eraginari, eta beste zenbait datu soziolinguistikori, hala nola herriaren demografi gorabehera (kanpotiko bizilagunen etorrera azken urteotan), e.a. Baina azken kontu hauek eta beste zenbait hurrengo lanerako utzi beharko ditugu.

Bibliografi iturburuak

- Alzola, N. (N.A.G.), 1957, "Bonaparte'ren eun-urte-muga dala-ta", *El Bidasoa*, 1957.eko uztailak 27, abuztuak 24, 31 eta irailak 28. Urte berean R. Fernández Atienzenaren moldiztegian batera argitaratuak.
- , 1957-1960, "Euskal Bibliographia: Otaegi'tar Klaudio", *Egan*, XIV (5-6 zenb.), XVII (3-6 zenb.); 367-374 eta 244-255.
- , (Berriochoa, H. V.), 1958, "Correspondencia del Príncipe Luis Luciano Bonaparte, Clémence Bonaparte, Duque de Mandas, Resurrección María de Azkue y otros documentos", *BAP*, XIV, 55-68.
- , 1959, "Otaegui a Bonaparte. Esquela de felicitación de Año Nuevo", *BAP*, XV, 75.
- , 1964, "Udabe abadea, Bonaparte'ren lankide", *Egan*, XXII, 160.
- Allières, J., 1980, "Dialectologie", *Iker 1*, Euskaltzaindia, Bilbo, 273-281.
- Apecechea, J. 1979, *Joaquín de Lizarraga (1748-1835). Un escritor navarro en euskara*, Institución Príncipe de Viana-Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Arana Martija, J. A., González Echegaray, C., 1989, *L. L. Bonaparte. Eskuizkribuak eta argitarapenak*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Arana Martija, J.A., 1991, "Bibliografía Bonapartiana", *Euskera*, XXXVI, 128-297.
- Artola, F. (Bordari), 1981, "Hondarribiko mintzairan bertako berri", *Euskera*, XXVI, 295-303.
- Azkue, R. M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, 2. ed., 1969, LGEV, Bilbo.
- , 1923-25, "Morfología Vasca", *Euskera*, IV, V eta VI.
- , 1927, "Mendibururen adizkiak eta idaztanka", *Euskera*, IX (1928), 124-183.
- , 1930, "Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos", *Euskera*, XI, 282-297.
- , 1931, "Particularidades del dialecto roncalés", *Euskera*, XII, 207-406.
- , 1932, *Verbo Guipuzkoano. Apéndice de la Morfología Vasca*, Editorial Vasca, Bilbao.
- [LGEVren 1969.eko edizioa erabili dut]
- , 1934, "Aita Manuel Larramendi'ren Corografía de Guipúzcoa", *Yakintza*, 7. zenb., 3-17.
- Azurmendi, X., Urkizu, P., 1991, *Klaudio Otaegi olerkaria (1836-1890)*, Etor, Donostia.
- Bähr, G., 1926-35, "Estudio sobre el verbo guipuzcoano", *RIEV*, XVII, 98-122, 370-394; XVIII, 437-469; XIX, 287-312; XX, 325-349; XXI, 547-587; XXII, 245-269; XXV, 63-77; XVI, 122-136.
- , *Erizkizundi Irukoitza: Ondarribi*, Hondarribiari dagokion kuadernotxoa, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka. [*Ei* aipuetan]
- Bilbao, J., 1976, *Eusko Bibliographia*, Auñamendi, San Sebastián.

- Bonaparte, L.L., 1858?, *Canticum trium puerorum vasconice. Himno de los tres jóvenes en el horno traducido al vascuence en los siguientes dialectos y subdialectos: Vizcaino clásico, Marquines, Biscaina Litterali Marquinensi, Biscaina Litterali potius centrali, Biscaina Ochandianensi, Guipuscoana Litterali, Guipuscoana Goyerriensi, Irun, Vergara, Guipuzcoana Salinensi, Inferioris Navarra (Cize), Inferioris Navarra (Mixensi), Inferioris Navarra (Baigorriensi), Superioris Navarra (Arrayoz), Superioris Navarra (Elizondo), Superioris Navarra (Ochagavia), Superioris Navarra (Olagüe), Superioris Navarra (Vera), Arike, (Aezcoa) Jaurrieta, Vidangoz, Lapurdensi Litterali, Lapurdensi (Hasparren), Solensi Litterali, Hispano-solensi (Roncal). Eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , *Canticum trium puerorum. (Himno de los tres jóvenes en el horno, traducido a los dialectos y subdialectos de: Alsasua, Olagüe (al dorso), Arrayoz, Vera (al dorso), Elizondo, Ibarrolle, Vera, Cinco Villas, Suletino (al dorso), Hermandad de Gamboa y otros cuatros borradores cuya procedencia no se indica). Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , *Canticum trium puerorum. Traduction du Benedicite en basque de Vera, corrigée par le P. Fidèle, capuccin. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara eta sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés, Londres.*
- , 1866, "Note sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque". [Orri soltea, 1868.ean, "Notes sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque. Remarques", *RLPhC*, 282-284].
- , ?, *Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , ?, *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainhoa, Arcangues, Armendaritz, Iholdy, Arnegui, Ascain (Serres), Guetari, Bidart, Ayerre, Bassussarry, Biriatu, Bebobie, Fontarrabie, Domezain, Elizondo, Uriz, Lizaso, Vera, Espelette, Souraide, Itsassou, Helette, Isturitz, Irisarry, Loubossoa, Macaye, Mendionde, St. Esteban, St. Martin, Mebarin, Saint-Pierre d'Irube, Mougerre, Ustaritz, Larresore, Villefranque, Valcarlos, y otros en un cuadro, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1868?, *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes, comprenant les règles de la prononciation, de l'accent tonique et du changement des lettres; suivie de la loi de l'affinité ou harmonie de voyelles, et précédée d'une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l'euscara. D'après de nombreux renseignements pris sur les lieux en 1856, 1857, 1866 et 1867. Par le Prince Louis-Lucien Bonaparte, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara: le guipuscoan, le biscaien, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin: avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés, Londres.* [Orain, Bonaparte, L.L., 1991, *Opera omnia vasconice*, (I), Euskaltzaindia, Bilbo, 175-442]
- , 1877a, "Observations sur le basque de Fontarrabie, d'Irun, etc.", *Actes de la Société de Philologie*, 149-191.
- , 1877b, *Note sur certaines remarques de M. A. Luchaire, Londres.*
- , 1991, *Opera omnia vasconice*, (4 liburuki), Bilbo.
- Camino, I., 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU*, XXIII-3, 801-807.
- Campión, A., 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios*, 1977, LGEV, Bilbao, 198-202.
- , 1890, "Apuntes necrológicos: D. Claudio de Otaegui", *Euskal Esnalea*, XXII, 82-88.
- Charencey, H., 1866, *La Langue Basque, et les Idiomes de l'Oural. Deuxième Fascicule: Déclinaison et comparaison avec divers idiomes*, Caen.
- Echaide, A. M^a, 1984, *Erikizundi Irukoitza, Iker-3*, Euskaltzaindia, Bilbo.

- , 1989, *El Euskera en Navarra: Encuestas Lingüísticas (1965-1967)*, *Eusko Ikaskuntza, Hizkuntza eta Literatura*, 8. zenb., Donostia.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal Gramatika: Leben Urratsak- II*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Garate, G., 1988, *Erdarakadak*, Gero-Mensajero, Bilbo.
- Gavel, H., 1929, *Grammaire Basque*, I.
- "Gipuzkoa'k Erizkizundiari erantzun diona", 1926, *Euskera*, VII (1926), III-IV. zenb., 46-58.
- Gómez, R., 1989, "Bonaparte Printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak", *ASJU*, XXIII-2, 355-392.
- Gorosabel, P., 1899-1901, *Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa*, 1972, LGEV, Bilbao.
- Grandmontagne, F., 1944, *Los inmigrantes prósperos*, Madrila, 427-428.
- Holmer, N., 1964, *El idioma vasco hablado*, *ASJU*-ren gehigarriak, 5. zenb., Donostia.
- Hualde, J. I., 1991, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU*, XXV-3, 737-749.
- , Sagarzazu, Tx., 1991, "Acentos del Bidasoa: Hondarribia", *ASJU*, XXV-1, 139-152.
- Iñigo, P., 1981, "Bortzirietako erakusleez", *Euskera*, XXVI, 43-46.
- Irakasle bi, 1990, "Otaegi maixua", *Hondarribia*, 39. zenb., 13.
- Irigoyen, A., 1987, *De re philologica linguae vasconicae II*, Bilbo.
- Lacombe, G., 1932-1933, "Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campión", *RIEV*, XXIII, 192-198; XXIV, 304-313.
- Lafitte, P., 1974, "Euskal-aditzeko hiru *-ke* atzizkiak", *Euskera*, XIX, 152-156.
- , 1979, *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*, (3. edizioa), Elkar, Donostia.
- Lafon, R., 1950, "Notes étymologiques", *Eusko-Jakintza*, IV, 303-308.
- Lakarra, J. A., 1985, "Larramendiren hiztegi-intzaren inguruan", *ASJU*, XIX-1, 9-50.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua vascongada*, Salamanca [Berrarg. faksimilea, Donostia, 1979].
- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin*, Donostia.
- , *Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipúzcoa*, Tellechea Idígoras, J.I. (arg.), 1969, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia.
- , 1990, *Manuel Larramendi: Euskal testuak*, Altuna, P., Lakarra, J. A. (prestatzai-leak), Andoaingo Udala eta beste, Donostia.
- Lekuona, M., 1956, "-Ki, gerundio-atzizki?", *Euskera*, I, 145-148.
- Letamendia, J. A., 1990a, "Bokalismoari buruzko oharra", *Hondarribia*, 40. zenb., 42-45.
- , 1990b, "Euskaltzaleen Biltzarra eta Klaudio Otaegirentzako omenaldia", *Hondarribia*, 42. zenb., 11-16.
- Luchaire, A., 1877, "Compte-rendu de la brochure du Prince Bonaparte 'Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun'", *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, 24. zenb., 378-380.
- Manterola, J., 1879, "El sr. Claudio Otaegui y sus trabajos en favor del bascuence: contestación y observaciones", eskuizkribua, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1880, *Cancionero Basco-III*, Donostia. [Berrarg. faksimilea, Sendoa, Donostia, 1981.] 264-267.
- Mitxelena, K., 1950, "En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)", *BAP*, VI, 89-94.
- , 1957-58, "A propos de l'accent basque", *BSL*, LIII, 204-233. [Orain: *SHLV*, 220-239].
- , 1960, "El euskera de Irún", *El Bidasoa*, ekainak 26.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia. [Orain: *SHLV*, 3-72].
- , 1965, "Lat. S: el testimonio vasco", *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, Madrila. [Orain: *LH*: 282-295].

- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, (RSVAP), Bilbao.
- , 1976, "Acentuación alto-navarra", *FLV*, VIII, 23. zenb.. [Orain: *PT*, 245- 260].
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, (2. ed.) "Julio de Urquijo" Mintegiaren argitalpenak, Donostia.
- , 1978, "Arantzazutik Bergarara", *Euskera*, XXIII, 467-477. [Orain: *SHLV*, 984-990].
- , 1981a, "Encuestas lingüísticas en el País Vasco", *Euskera*, XXVI, [orain, *SHLV*, 323-333.]
- , 1981b, "Sobre las necesidades de una exploración lingüística de Euskal Herria", *Euskera*, XXVI, 873-881.
- , 1989, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Mogel, J. A., 1800, *Confesio ta comunioco sacramentuen gañean eracasteac*, Iruñea.
- Ondarra, 1987, "Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII", *FLV*, XIX, 50. zenb., 281-316.
- , 1990, Irun eta Hendaian emandako bi euskal prediku (1831-1832)", *Bidasoako Ikaskuntzen Aldizkaria*, 7. zenb., 7-37.
- Otaegui, C., 1886, "Carta necrológica: D. José Joaquín Ollo", *Euskal-Erria*, XIV. zenb., 209-213.
- Pagola, R. M., 1991, *Dialektologiaren atarian*, Mensajero, Bilbo.
- Riezu, J., 1958, "El Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *PV*, XIX, 149-164.
- Rodríguez Ferrer, M., 1873, *Los Vascongados, su País, su Lengua y el Príncipe L. L. Bonaparte*, Madril.
- R. de Larrínaga, J., 1954, "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *BAP*, X, 231-302.
- Sagartzazu, Tx., 1988, "Klaudio Otaegi euskaltzalea", *Plazara*, 11. zenb., 4-5.
- San Martin, J., 1989, "Klaudio Otaegi Hondarribiko maisua", *Hondarribia*, 35. zenb., 8-9.
- , 1990, "Berriz ere Klaudio Otaegi", *Hondarribia*, 42. zenb., 17.
- Satrustegi, J. M., 1979, "Plática vasca del año 1778 en un proceso de Fuenterrabía", *FLV*, XI, 32. zenb., 287-302.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak, Euskararen lekukoak-13*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Urquijo, J., 1908-10, "Cartas escritas por el Príncipe L.-L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV*, II, 215-221; IV, 233-297.
- Vinson, J., 1876, "Spécimens de variétés dialectales basques: Fontarabie", *Révue de Linguistique*, VIII, 310-319.
- Vilallonga, J., 1953-1957, "Introducción a un estudio sobre Luis-Luciano Bonaparte y sus trabajos", *Eusko Jakintza*, VII, 39-68.
- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- Zavala, A., 1981, *Xenpelar bertsolaria*, (2. ed.), Auspoa, Donostia.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerak", *ASJU*, XXI-3, 927-950.
- , 1988a, *Euskararen batasuna, Iker-5*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988b, "Bizkaieraren ezaugarriez gehiago", *ASJU*, XXII-2, 367-377.
- , 1989, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU*, XXIII-2, 609-650.